अनुलग्नक - क

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या **Course Code**	पाठ्यक्रम नाम **Course Name**	श्रेयांक **Credit**	छात्र सं.	पेपर तैयार करने से सम्बन्धित (बाहरी परीक्षक द्वारा,प्रयोगशाला,सेमिनार, फील्ड वर्क)
शास्त्री द्वितीय सत्रम् (24 श्रेयाङ्काः) **SHASTRI (BA SANSKRIT) – 2nd SEMESTER**						
1.	MAJOR1	SKT402	संस्कृतव्याकरणम् – 2 (शब्दधातुरूपाणि/ Declensions and Conjugations)	4	25	**बाहरी परीक्षकद्वारा**
2.	MAJOR2	SKT417	संस्कृतसाहित्यम् -2 (अलङ्कारः काव्यञ्च /Figures of Speech and Poetry)	4	25	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
3.	MINOR1	SKT432	दर्शनम् – 2 (गीता उपनिषच्च / Gita and Upanishad)	4	25	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
4.	MINOR-2/ INTERDISCIPLINARY	EEL201	Oral Communication Skills in English	2	25	**बाहरी परीक्षक द्वारा (आङ्गल विभाग द्वारा)**
5.	MINOR-2/ INTERDISCIPLINARY	EEL202	Indian literatures in English translation	2	25	**बाहरी परीक्षक द्वारा (आङ्गल विभाग द्वारा)**
6.	IDC (अन्यविभागीय छात्रों के लिए)	SKT201	संस्कृतसम्भाषणम्	2	-	**आन्तरिक परीक्षक द्वारा**
7.	VOCATIONAL	SKT461	प्रारम्भिकं ज्यौतिषम् (Elementary Jyotish)	2	25	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
8.	VOCATIONAL	SKT462	आयुर्वेदपरिचयः (Introduction to Ayurveda)	2	25	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
9.	LAB/FIELDWORK	SKT477	क्षेत्रीयौषधपरिचयः (Introduction to Regional Medicinal Herbs)	2	25	SEMINAR/ प्रयोगशाला/ प्रोजेक्ट
10.	INDIAN LANGUAGES	PBI-202	गुरमुखी वर्णमाला अते व्याकरण	2	25	**बाहरी परीक्षक द्वारा**

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्व(विद्यालय
Central University of Himachal Pradesh
हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या **Course Code**	पाठ्यक्रम नाम **Course Name**	श्रेयांक **Credit**	छात्र सं.	पेपर तैयार करने से सम्बन्धित (बाहरी परीक्षकों द्वारा,प्रयोगशाला,सेमिनार, फील्ड वर्क)
शास्त्री चतुर्थ सत्रम् (24 **श्रेयाङ्का:**) **SHASTRI (BA SANSKRIT) – 4th SEMESTER**						
1.	Major-1	SKT404	संस्कृतव्याकरणम् – 4 (कारकं कृदन्तं च / Cases and Primary Nominals)	4	31	**बाहरी परीक्षकद्वारा**
2.	Major-2	SKT419	संस्कृतसाहित्यम् -4 (महाकाव्यम् / Epic)	4	31	**बाहरी परीक्षकद्वारा**
3.	Minor-1	SKT435	निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)	4	31	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
4.	Minor 2/ Interdisciplinary	SOC425	भारते सामाजिकसमस्या: (Social Problems in India)	4	31	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
5.	Vocational/ Skill Development	SKT434	वास्तुविद्यापरिचय: (Introduction toArchitecture)	2	31	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
6.	SBI	SKT491	स्वच्छभारतप्रशिक्षुता (Swachh Bharat Internship)	2	31	**SEMINAR/ प्रयोगशाला/ प्रोजेक्ट**
7.	EVS	SKT496	पर्यावरणाध्ययनम् (Environmental Studies)	4	31	**बाहरी परीक्षक द्वारा**

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय
Central University of Himachal Pradesh
हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या **Course Code**	पाठ्यक्रम नाम **Course Name**	श्रेयांक **Credit**	छात्र सं.	पेपर तैयार करने से सम्बन्धित (बाहरी परीक्षकों द्वारा,प्रयोगशाला,सेमिनार, फील्ड वर्क)
शास्त्री षष्ठ सत्रम् (24 **श्रेयाङ्काः**) **SHASTRI (BA SANSKRIT) – 6th SEMESTER**						
8.	Major-1	SKT406	समासः (Compound Words)	4	14	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
9.	Major-2	SKT421	संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः (Introduction to Sanskrit Literature)	4	14	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
10.	Minor-1	SKT439	वेदः दर्शनञ्च -2 (Veda & Philosophy- 2)	4	8	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
11.	Minor 2/ Interdisciplinary	SKT438	ज्यौतिषम् -3 (Astrology – 3)	4	6	**बाहरी परीक्षक द्वारा**
12.	Vocational/ Skill Development	SKT472	भारतीयज्ञानप्रणाली -2 (Indian knowledge System -2)	2	14	**आन्तरिक परीक्षा**
13.	IKS	SKT473	योग अध्ययन एवम् अभ्यास	2	14	**आन्तरिक परीक्षा**
14.	Cultural Exchange	SKT487	सांस्कृतिकविनिमयः (Cultural Exchange)	4	14	**विश्वविद्यालय द्वारा पाठ्यक्रम उपलब्ध कराया जाना शेष है ।**
15.	IDC (अन्यविभागीय छात्रों के लिए)	SKT215	मित्रकथा (अन्यविभागीय छात्रों के लिए)	2	-	**आन्तरिक परीक्षा**
16.	IDC		समग्र स्वास्थ्य एवं योग (संस्कृत विभाग के छात्रों के लिए, योग विभाग द्वारा)	4	14	**योग विभाग द्वारा पाठ्यक्रम उपलब्ध कराया जाएगा।**

BOS-14 (संलग्नक-3)

43

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

सारणी (बसन्तसत्रम् - 2023)

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या Course Code	पाठ्यक्रम नाम **Course Name**	श्रेयांक **Credit**		पेपर तैयार करने से सम्बन्धित)बाहरी परीक्षक द्वारा ,सेमिनार,प्रयोगशाला, (फील्ड वर्क
			शास्त्री द्वितीय सत्रम् **(24 श्रेयाङ्काः)** **SHASTRI (BA SANSKRIT) – 2nd SEMESTER**			
1.	MAJOR1	SKT402	संस्कृतव्याकरणम् – 2 (शब्दधातुरूपाणि / Declensions and Conjugations)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
2.	MAJOR2	SKT417	संस्कृतसाहित्यम् -2 (अलङ्कारः काव्यञ्च / Figures of Speech and Poetry)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
3.	MINOR1	SKT432	दर्शनम् – 2 (गीता उपनिषच्च / Gita and Upanishad)	4		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
4.	MINOR-2/ INTERDISCIPLINARY	EEL201	Oral Communication Skills in English	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
5.		EEL202	Indian literatures in English translation	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
6.	VOCATIONAL	SKT461	प्रारम्भिकं ज्यौतिषम् (Elementary Jyotish)	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
7.	VOCATIONAL	SKT462	आयुर्वेदपरिचयः (Introduction to Ayurveda)	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**
8.	LAB/FIELDWORK	SKT477	क्षेत्रीयौषधपरिचयः (Introduction to Regional Medicinal Herbs)	2		SEMINAR/ प्रयोगशाला/ प्रोजेक्ट
9.	INDIAN LANGUAGES	PBI-202	गुरमुखी वर्णमाला अते व्याकरण	2		**बाहरी परीक्षक द्वारा**

संस्कृतव्याकरणम्-2 (शब्दधातुरूपाणि / DECLENSIONS AND CONJUGATIONS)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 402 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतव्याकरणम्-2 (शब्दधातुरूपाणि / DECLENSIONS AND CONJUGATIONS)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगस्य सामर्थ्यसम्पादनपुरस्सरं संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनम्, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति, संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनं भविष्यति, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादन◌ं भविष्यति।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थिते◌ः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष◌ासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**पूर्णाङ्काः - 200**
माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

SKT 402 - संस्कृतव्याकरणम्-2 (शब्दधातुरूपाणि / DECLENSIONS AND CONJUGATIONS)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

❖ विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1	हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्	35 %
2	हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	10%
3	हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	10%
4	अव्ययप्रकरणम्	10%
5	भ्वादिप्रकरणम्	35%

निर्धारितग्रन्थः

१. मध्यसिद्धान्तकौमुदी, सुबोधिनीव्याख्या,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।

सन्दर्भग्रन्थाः –

२. मध्यसिद्धान्तकौमुदी,बालमनोरमा संस्कृतटीका भाषाटीकासहितम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
३. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमी व्याख्या (भाग १-३) शास्त्री भीमसेन, भैमी प्रकाशन, दिल्ली।
४. सन्धिः, जि.महाबलेश्वरभट्टः, संस्कृतभारती - बेंगळूरु
५. वृहद् अनुवाद चन्द्रिका, चक्रधर नौटियाल, मोतीलाल बनारसी दास, नई दिल्ली।
६. लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी।
७. लघुसिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।

व्याख्यानानां योजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितानि पुस्तकानि
1 -16	हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्	1,2,3
17	हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	1,3,4
18	हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	1,3,4
19,20	अव्ययप्रकरणम्	1,2,4
21- **40**	भ्वादिप्रकरणम्	1,4,6

संस्कृतसाहित्यम्-2 (अलङ्कारः काव्यञ्च / Figures of Speech and Poetry)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः – SKT 417 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतसाहित्यम्-2 (अलङ्कारः काव्यञ्च / Figures of Speech and Poetry)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – साहित्यशास्त्रे काव्यदीपिका परिचयेन काव्यशास्त्रपरम्परायाः परिचयः भविष्यति। छात्राः अलंकारज्ञानेन पद्यकाव्यस्य पठने अर्थबोधे आनन्दानुभूतिं प्राप्नुवन्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - रघुवंशस्य अध्ययनेन बालानां मनोरञ्जनेन सह राज्ञः गुणानां राजपरम्परायाः, कवेः उपमावैशिष्ट्यस्य, नूतनशब्दानां, काव्यपरम्परायाश्चज्ञानं भविता। महाकाव्यग्रन्थानां परिचयोपि भविष्यति।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः (पूर्णाङ्काः - 200)

(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

SKT 417 - संस्कृतसाहित्यम्-2 (अलङ्कारः काव्यञ्च / Figures of Speech and Poetry)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

अन्वितिसंख्या	विषयः	अङ्काः
1.	काव्यदीपिका-अष्टमशिखा -	60%

(क) मङ्गलाचरणं ग्रन्थकर्तुः परिचयश्च

(ख) अलङ्कारसामान्यलक्षणम्

(ग) अनुप्रासः, श्लेषः (शाब्दः), यमकम्, स्वभावोक्तिः

(घ) उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा,अतिशयोक्तिः
(ङ) व्यतिरेकः, निदर्शना, दृष्टान्तः,काव्यलिङ्गम्
(च) अर्थान्तरन्यासः, श्लेषः (आर्थः),विभावना, विशेषोक्तिः

2. रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रथमः सर्गः - 40%

सन्दर्भग्रन्थाः-

१. काव्यदीपिका. कान्तिचन्द्रभट्टाचार्यविरचिता, मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली.
२. रघुवंशम्-महाकविकालिदासेन-विरचितम् , मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली

सहायकग्रन्थाः -

१. चन्द्रालोकः. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी.
२. साहित्यदर्पण. शालिग्रामशास्त्री (व्याख्याकार). मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली.
३. काव्यदीपिका. कृष्णमणि त्रिपाठी (व्याख्याकार). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी.
४. संस्कृत साहित्य का इतिहास. प्रीतिप्रभा गोयल. राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर.
५. संस्कृत साहित्य का इतिहास. बलदेव उपाध्याय. शारदा निकेतन, वाराणसी.

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	काव्यदीपिका-अष्टमशिखा	
1-2	मङ्गलाचरणं ग्रन्थकर्तुः परिचयश्च	1
3-4	अलङ्कारसामान्यलक्षणम्	1
5-9	अनुप्रासः, श्लेषः (शाब्दः),यमकम्, स्वभावोक्तिः	1
10-14	उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्तिः	1
15-18	व्यतिरेकः, निदर्शना, दृष्टान्तः, काव्यलिङ्गम्	1
19-22	अर्थान्तरन्यासः, श्लेषः (आर्थः),विभावना, विशेषोक्तिः	1
23-40	**रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रथमः सर्गः**	2

दर्शनम् -2 (गीता उपनिषच्च / Gita and Upanishad)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः –SKT- 432 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम – दर्शनम् -2 (गीता उपनिषच्च / Gita and Upanishad)

श्रेयाङ्काः - 04 [एकः श्रेयाङ्कः व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते यत् श्रीमद्भगवद्गीतायाः तृतीयोऽध्यायस्य सम्पूर्णपरिचयः, अथ गीतातत्त्वनिष्पादनञ्च। अपि च वर्तमानसन्दर्भे श्रीमद्भगवद्गीतायाःप्रासङ्गिकतायाः प्रतिपादनम् । इतोऽपि ईशोपनिषदः सम्पूर्णपरिचयः, तत्त्वनिष्पादनञ्च । अपि च वर्तनामसन्दर्भे ईशोपनिषदां प्रासङ्गिकतायाः विवेचनम्।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **(पूर्णाङ्काः - 200)**

माध्यमिकी परीक्षा – 20 %

सत्रान्तपरीक्षा – 60 %

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20 %

SKT- 432 - दर्शनम् -2 (गीता उपनिषच्च / Gita and Upanishad)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

श्रीमद्भगवद्गीता

विभाग- कः

१. श्रीमद्भगवद्गीतायाः परिचयः
२. श्रीमद्भगवद्गीतायाः माहात्म्यम्
३. तृतीयाध्यायस्य सारः

विभाग- खः

१. अधिकारिभेदे निष्ठायाः वर्णनम्
२. मिथ्याचारिविषये कथनम्
३. कर्मणः अवश्यकर्तव्यता
४. सृष्टिचक्रानुसारेण मनुष्याणां निन्दा
५. श्रेष्ठपुरुषाणां आचरणं प्रमाणस्वरूपम्
६. कामनायाः कथनम्
७. कामस्य स्थानम्

विभाग- गः

१. पञ्चदशाऽध्यायस्य परिचयः
२. वृक्षरूपि संसारस्य वर्णनम्
३. मोक्षप्राप्तपुरुषस्य लक्षणम्
४. जीवात्मस्वरूपम्
५. पुरुषोत्तमस्वरूपम्

ईशोपनिषद्

विभाग – घः

१. उपनिषदः सामान्यपरिचयः
२. उपनिषदः संख्या परिचय, ईशोपनिषदः सारः

विभाग – ङः

१. आत्मनः ईशत्वम्
२. अज्ञानस्य निन्दा
३. आत्मस्वरूपम्
४. अभेददर्शकानां स्थिति
५. आत्मनिरूपणम्
६. ज्ञानमार्गकर्ममार्गयोः समुच्चयः एवं तयोः फलम्
७. व्यक्ताव्यक्तयोः समुच्चयः एवं तयोः फलम्
८. उपासकस्य मार्गयाचना
९. मरणोन्मुखस्य उपासकस्य प्रार्थना

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर
२. ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर

भजहरिदास

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१	श्रीमद्भग्वदगीतायाः परिचयः, श्रीमद्भग्वदगीतायाः माहात्म्यम्	१
२	तृतीयाध्यायस्य सारः	१
३-४	अधिकारिभेदे निष्ठायाः वर्णनम्	१
५-७	मिथ्याचारिविषये कथनम्	१
८-१०	कर्मणः अवश्यकर्तव्यता	१
११-१३	सृष्टिचक्रानुसारेण मनुष्याणां निन्दा	१
१४-१५	श्रेष्ठपुरुषाणां आचरणं प्रमाणस्वरूपम् , कामनायाः कथनम्	१
१६	पञ्चदशोऽध्यायस्य परिचय	१
१७	वृक्षरूपि संसारस्य वर्णनम्	१
१८	मोक्षप्राप्तपुरुषस्य लक्षणम्	१
१९	जीवात्मस्वरूपम्	१
२०	पुरुषोत्तमस्वरूपम्	१
२१	उपनिषदः सामान्य परिचयः (ईशोपनिषद्)	२
२२	उपनिषदः संख्या परिचय, ईशोपनिषदः सारः	२
२३ - २४	आत्मानः ईशत्वम्	२
२५ – २६	अज्ञानस्य निन्दा	२
२७ - ३०	आत्मस्वरूपम्	२
३१ - ३२	अभेददर्शकानां स्थिति	२
३३ - ३४	आत्मनिरूपणम्	२
३५ - ३६	ज्ञानमार्गकर्ममार्गयोः समुच्चयः एवं तयोः फलम्	२
३७ – ३८	व्यक्ताव्यक्तयोः समुच्चयः एवं तयोः फलम्	२
३९	उपासकस्य मार्गयाचना	२
४०	मरणोन्मुखः उपासकस्य प्रार्थना	२

ब्रजहरिदास

CENTRAL UNIVERSITY OF HIMACHAL PRADESH

[Established under the Central Universities Act 2009]
PO Box: 21, Dharamshala, District Kangra - 176215 (HP)
www.cuhimachal.ac.in

Course Code: 201
Course Name: Oral Communication Skills in English
Course Instructor: Dr. N.R. Gopal

Credit Equivalents: 02 Credits (One credit is equivalent to 10 hours of lectures/organized classroom activities/contact hours; 5 hours of laboratory work/practical/field work/Tutorial/teacher-led activities and 15 hours of other workload such as independent individual/group work; obligatory/optional work placement; literature survey/library work; data collection/field work; writing of papers/projects/dissertation/thesis; seminars, etc.)

Course Outcomes:

After the successful completion of this course, the students will be able to

CO1: improve their accuracy and fluency in Spoken English as much as possible during the period of instruction

CO2: develop their ability to understand effective oral communication strategies

CO3: acquire oral communication skills through appropriate use of English in different situations and for different purposes cutting across the curriculum

Attendance Requirements

Students are expected to attend all lectures in order to be able to fully benefit from the course. A minimum of 75% attendance is mandatory failing which a student will not be permitted to appear in the examination.

Course Requirements

All students registered in this course must comply with the following requirements:

- Attend classes regularly with active participation
- Speak only English in class and in all course activities
- Demonstrate substantial effort and progress in the development of oral communication skills in English necessary for academic success
- Fulfill other course requirements including meeting assignment deadlines and writing exams

Evaluation Criteria

1. Mid-Term Examination: 20
2. End-Term Examination: 50 (theory) + 10 (viva)=60
3. Continuous Internal Assessment: 20
   a) Active and Effective Participation in Classroom: 5%
   b) Reading Passages (Fluency, Pronunciation and Confidence): 5%
   c) Declamations, Extempore and Presentations: 5%
   d) Home Assignments: 5%

Course Contents

UNIT-I Basics of Phonetics (4 hours)

- Speech Sounds (Vowels and Consonants) and Syllables
- Word-Stress and Intonation

Activities: Transcribing Commonplace/Simple English Words, List of Words Often Mispronounced, Correct Pronunciation and Intonation Drills by Reading Short Poems and Prose Pieces Aloud, Practice of Pronunciation and Intonation through Individual Presentations

UNIT-II Vocabulary and Syntax (4 hours)

• Select Idioms, Proverbs and Phrasal Verbs
• Tenses and Transformation of Sentences

Activities: Word Formation (Roots, Prefixes, Infixes and Suffixes); List of Homophones, Homographs, and Homonyms; List of Words Often Confused; Parsing; Using Discourse Markers; Interaction Based on Tenses and Sentence Transformation, Idiomatic Use of Language

UNIT-III Reading and Listening Skills (4 hours)

• Slow, Speed and Fixed Reading
• Types and Traits of Good Listening

Activities: Skimming and Scanning While Reading Short Passages, Assigning Poetry and Prose Passages to Read and Comprehend, Listening to Select Audio-Visual Clips/Abstracts of Literary Discourses and Movies, Interpersonal Communication Based on Reading and listening Exercises, Finding the Gist of Argument by Reading/Listening

UNIT-IV Improvisation-Based Communication (4 hours)

• Debate and Group Discussion • Personal Interview and Public Speaking

Activities: Tech-Based Communication Including Power Point Presentations, Mock Interviews, Debate and Group Discussion on Selected Issues, Mock Press Conference, Impromptu Speaking, Prepared Speech, Story-Telling, Using Non-Verbal Communication Skills While Speaking

UNIT-V Language Games (4 hours)

• Dialogue Speaking and Vocabulary Brainstorming
• Charades and Pictorial Description

Activities: Organizing and Testing the Above and Related Games by Creating Different Situations, Role Playing, Snowball Story-Telling, etc.

Prescribed Text Book

1. Mohan, Krishna, and Meera Banerji (2012). Developing Communication Skills. Macmillan, Delhi.

Further Readings

1) Bansal, R. K., et al. (2009). Spoken English. Orient Black Swan, Hyderabad. 2) Gangal, J.K. (2010).
2) A Practical Course in Spoken English. PHI, New Delhi. 3)
3) Konar, Nira (2010). Communication Skills for Professionals. PHI, New Delhi.
4) McCarthy, M., et al. (1999). English Vocabulary in Use: Upper-Intermediate & Advanced. Cambridge UP, Cambridge.

Central University of Himachal Pradesh, Dharamshala

Course Code: EEL 202
Course Name: Indian Literatures in English Translation
Course Credits: 2
Course Instructor: N.R.Gopal
Credits Equivalent: 02 Credits (One credit is equivalent to 10 hours of lectures/organized classroom activities/contact hours; 5 hours of laboratory work/practical/field work/Tutorial/teacher-led activities and 15hours of other workload such as independent individual/group work; obligatory/optional work placement; literature survey/library work; data collection/field work; writing of papers/projects/dissertation/thesis; seminars, etc..)
Course Objective: The course is designed to:

- Familiarize the students with the Indian literature in English translation.
- To bridge the cultural gap between the students of diverse linguistic background.
- Acquaint the students with the country's rich cultural past, values and ethos, through prescribed literary Master Pieces.
- To recreate, rejuvenate and recover the Source Text written in Indian Languages in the Imagination of the students.
- To rekindle the interest and pride of students in Indian Languages in General and Regional Literature in particular.

Attendance Requirements:
Students are expected to attend all lectures in order to be able to fully benefit from the course.
A minimum of 75% attendance is a must; failing which a student may not be permitted to appear in examination.
Evaluation Criteria:

1. Mid Term Examination: 20%
2. End Term Examination: 60%
3. Continuous Intern al Assessment: 20%

Library Work Assignment: 5%
Subjective Assignment: 5%
Group Discussion: 5%
Presentations: 5%

Unit 1: Concept and Introduction **4 Hours**

- Introduction to Indian Literatures in English Translation

Unit 2: Poetry **4 Hours**

- Jayadeva : Translated by C. John Holcombe: "*Gita Govinda* Part-IV"

N.R.Gopal

- Atal Bihari Vajpayee: "I Sing a New Song"
- Uttam Kavi: "Second Ullassa *Dilipranjani*"

Unit 3: Short Stories **4 Hours**

- Sushil Kumar Phull: "The Lamb"
- Janakiraman T: " The Puppet"
- Jaiwanti Dimri: "The Inner Eye"

Unit 4: Drama **4 Hours**

- Mohan Rakesh: *One Day in Ashadha*

Unit 5: Non-fiction **4 Hours**

- Romain Rolland: *Journey to the West*

Prescribed Texts:

1) Dimri, Jaiwanti. *The Inner Eye and Other Stories*. Authorspress, 2016.
2) George K M, editor. *Masterpieces of Indian Literature.* Vol 1-3, National Book Trust, 1997.
3) Iyengar, K R. Indian *Writing in English*. 5th ed., Sterling, 2005.
4) Janakiraman T. "The Puppet." *Indian Literature*. trans. by M S Ramaswami , vol. 26, no. 02, 1983, pp. 22–32. JSTOR, www.jstor.org/stable/23331517.
5) Kavi, Uttam. *Diliparanjani.* edited and trans. by Karuna Goswamy, Indian Institute of Advanced Study, 2015, pp 16-21.
6) Phookan, Nilmani. "In the Lamp's Flickering Darkness." *Indian Literature*, tran. by Krishna Dulal Barua, vol. 60, no. 5 (295), 2016, pp. 44–45. JSTOR, www.jstor.org/stable/44753991.
7) Phull, Sushil Kumar. "The Lamb." *Indian Literature*, vol. 24, no. 02, 1981, pp. 22–28. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/24158480.
8) Rakesh, Mohan. *One Day in Ashadha. Modern Indian Drama: An Anthology, transalted* by Sarah K Ensley, Sahitya AKademi, 2000, pp. 125-94.
9) Rolland, Romain, & Malcolm-Smith, E.F. *The Life of Vivekananda and the Universal Gospel*. Advaita Ashrama, 1965.
10) Vajpayee, Atal Bihari . "I sing a new song". Twenty One Poems, trans. by Pavan K Verma, Penguin Vikings, 2018.

N.R. Gopal

प्रारम्भिकज्यौतिषम् (Elementary Jyotish)

पाठ्यक्रम कूट – SKT461 **क्रेडिट- 2**

पाठ्यक्रमस्य नाम - प्रारम्भिकज्यौतिषम् (Elementary Jyotish)

श्रेयाङ्काः - 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि- पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु ज्यौतिषशास्त्रस्य सामान्यप्रारम्भस्तरीयपरिचयं, वारनक्षत्रराशिग्रहाणां परिचयं तेषां शुभाशुभविचारज्ञानं, मुहूर्तचिन्तनं च अभिवर्धयितुम् अयं ज्यौतिषशास्त्रीयपरिचयस्य संग्रहात्मकः ग्रन्थः पाठ्यक्रमे आरूढः।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः —	**पूर्णाङ्काः --**	**100%**
	माध्यमिकी परीक्षा –	20%
	सत्रान्तपरीक्षा –	60%
	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –	20%

SKT461 - प्रारम्भिकज्यौतिषम् (Elementary Jyotish)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

विषयान्तर्वस्तु -

1. **वारादिप्रकरणम्**
   - वारनामानि , शुभाशुभवाराः तैलाभ्यङ्गे शुभाशुभवाराः।
   - मासाः, ऋतवः, अयनम्, अयनकृत्यम्।
   - तिथयः, तिथीनां संज्ञा, त्रयः योगाः।
2. **नक्षत्रप्रकरणम्**
   - नक्षत्रनामानि, नक्षत्रदेवताः,शतपदचक्रम्।
   - नक्षत्राणां ध्रुवादिगणविभाजनम्।
   - नक्षत्राणाम् अन्धादिसंज्ञा।
   - करणज्ञानं, योगनामानि, बबादिसप्तकरणानि, विष्टिज्ञानम्।

3. **राशिप्रकरणम्**

- ❖ राशिनामानि, राशीशाः, राशिषु उच्चनीचग्रहाः, चन्द्रवासः।
- ❖ राशिपरिज्ञानम्, चन्द्रफलम्, ग्रहाणां भुक्तसंख्या।

4. **मुहूर्तप्रकरणम्**

- गर्भाधानं, गर्भाधाने नक्षत्राणि तिथयः दिनानि, सूतीस्नानम्।
- नमाकरणम्, निष्क्रमणम्, भूम्युपवेशनम्, शिशुविलोकनम्।
- अन्नप्राशनं, मुण्डनं, विद्यारम्भः,यज्ञोपवीतम्।

निर्धारितग्रन्थः -

1. बृहदवकहडाचक्रम् बालबोधिनी हिन्दीव्याख्योपेतम् चौखम्भा विद्याभवन द्वारा प्रकाशित।

व्याख्यानयोजना -

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-3	वारनामानि , शुभाशुभवाराः तैलाभ्यङ्गे शुभाशुभवाराः	1
4-6	मासाः, ऋतवः, अयनम्, अयनकृत्यम्	1
7,8	तिथयः, तिथीनां संज्ञा, त्रयः योगाः	1
9,10	नक्षत्रनामानि, नक्षत्रदेवताः,शतपदचक्रम्	1
11- 13	नक्षत्राणां ध्रुवादिगणविभाजनम्। नक्षत्राणाम् अन्धादिसंज्ञा। करणज्ञानं, योगनामानि, बबादिसप्तकरणानि, विष्टिज्ञानम्	1
14,15	राशिनामानि, राशीशाः, राशिषु उच्चनीचग्रहाः, चन्द्रवासः,राशिपरिज्ञानम्, चन्द्रफलम्, ग्रहाणां भुक्तसंख्या	1
16-20	गर्भाधानं, गर्भाधाने नक्षत्राणि तिथयः दिनानि, सूतीस्नानम्। नमाकरणम्, निष्क्रमणम्, भूम्युपवेशनम्, शिशुविलोकनम्। अन्नप्राशनं, मुण्डनं, विद्यारम्भः,यज्ञोपवीतम्।	1

आयुर्वेद-परिचयः (Introduction to Ayurveda)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः –SKT- 462 **श्रेयाङ्काः – 2**

पाठ्यक्रमस्य नाम – आयुर्वेद-परिचयः (Introduction to Ayurveda)

श्रेयाङ्काः-02 (एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्- संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च दशहोरासमानं (10घण्टाव्यापिगतिविधेः तुल्यम्), प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां पञ्चहोरासमानम् (05घण्टाव्यापिगतिविधेः तुल्यम्),अन्यकार्याणां स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणां,सामूहिककार्याणां,निर्धारितानाम् अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणां,साहित्यसमीक्षा-पुस्तकालयकार्य-तथ्यसंग्रह-शोधपत्रलेखन-संगोष्ठीपत्रलेखनादीनां पञ्चदशहोरासमानम् (15घण्टाव्यापिगतिविधेः तुल्यम्) भवति |

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि- पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः आयुर्वेदशास्त्रस्य सामान्यबोधेन सहैव आयुर्वेदसम्मतां दिनचर्यां प्रबोध्य दैनन्दिनोपयोगे प्रचलितानां स्थानीयानाम् ओषधीनां च परिचयप्रदानमस्ति |

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम्- पाठ्यक्रममिमधीत्य छात्राः आयुर्वेदसम्मतां दिनचर्यां परिज्ञाय दैनन्दिनोपयोगे प्रचलितानां स्थानीयानाम् ओषधीनां च परिचयं प्राप्स्यन्ति |

उपस्थितेः अनिवार्यता- पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति | कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते |

मूल्याङ्कनस्य मानदण्डः-	**(पूर्णांकाः 100)**
माध्यमिकीपरीक्षा-	20%
सत्रान्तपरीक्षा-	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्-	20%

SKT- 462 आयुर्वेद-परिचयः (Introduction to Ayurveda)

अन्वितिसंख्या	विषयः	होरासंख्या
1.	**सामान्यपरिचयः**	10

- आयुर्वेदस्य परम्परा
- आयुर्वेदस्य अष्टौ अङ्गानि
- त्रिदोषविमर्शः
- धातुमलविमर्शः
- आरोग्यस्वरूपम्

2. दिनचर्या 5

- नित्यकर्मविधिः
- व्यायामविमर्शः
- स्नानविधिः
- कर्तव्याकर्तव्यविवेकः

3. व्यावहारिकौषधयः 5

- हरिद्रा
- जीरकम्
- अजमोदा
- मेथी
- शुण्ठी
- आर्द्रकम्
- लशुनम्
- पलाण्डुः

निर्धारितग्रन्थाः

1.अष्टाङ्गहृदयम्,वाग्भट्टविरचितम्, डा.ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी
2.भावप्रकाशनिघण्टुः,भावमिश्रविरचितः,विश्वनाथद्विवेदीशास्त्री,मोतीलाल बनारसीदास,दिल्ली

सहायकग्रन्थाः

1.अष्टाङ्गहृदयम्,वाग्भट्टविरचितम्, श्रीमदरुणदत्तविरचितसर्वाङ्गसुन्दरव्याख्यासहितम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी
2. भावप्रकाशः,भावमिश्रविरचितः,खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन,मुम्बई
3. आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास,आचार्य प्रियव्रत शर्मा,चौखम्भा ओरियण्टालिया,वाराणसी

व्याख्यानयोजना-

व्याख्यानानां संख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितग्रन्थाः
१-२	आयुर्वेदस्य परम्परा	आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास
३-४	आयुर्वेदस्य अष्टौ अङ्गानि	अष्टाङ्गहृदयम्
५-६	त्रिदोषविमर्शः	अष्टाङ्गहृदयम्
७-८	धातुमलविमर्शः	अष्टाङ्गहृदयम्
९-१०	आरोग्यस्वरूपम्	अष्टाङ्गहृदयम्
११	नित्यकर्मविधिः	अष्टाङ्गहृदयम्
१२	व्यायामविमर्शः	अष्टाङ्गहृदयम्
१३	स्नानविधिः	अष्टाङ्गहृदयम्
१४-१५	कर्तव्याकर्तव्यविवेकः	अष्टाङ्गहृदयम्
१६	हरिद्रा जीरकम्	भावप्रकाशः
१७	अजमोदा मेथी	भावप्रकाशः
१८	शुण्ठी आर्द्रकम्	भावप्रकाशः

(प्रायोगिकपत्रम् – Project Work)

विषय – क्षेत्रीयौषधपरिचयः (*Introduction to Regional Medicinal Herbs*) Credit - 02

SKT – 477 पाठ्यक्रमः (Course Content)

श्रेयाङ्काः - 02 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् – छात्रेभ्यः औषधीनां वास्तविकज्ञानप्रदानम् । संस्कृतस्य प्रासङ्गिकतायाः ज्ञानप्रदानम् ।

पाठ्यक्रम-प्रतिफलानि

अस्मिन् पाठ्यक्रमे साफल्याधिगमात् परं छात्राः-

1. औषधीनां निपुणतरम् उपयोगं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
2. औषधीयपुस्तकानां विषयविशेषमधिकृत्य पठनीयतां निर्णेतुं समधिकं निपुणा भविष्यन्ति।
3. विविध-औषधीनां विषये अध्ययनेन समधिकं तुलनाकौशलमर्जयिष्यन्ति।
4. मानवस्य आयुर्वैदिक-बोधयात्रायाः गभीरतां सूक्ष्मतां विस्तारं च ज्ञातुं प्रभविष्यन्ति।
5. प्रायोगितसर्वेक्षणे समधिकं रुचिमन्तो भविष्यन्ति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

पूर्णांक - 100

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

(क) प्रायोगिक-सञ्चिका – 40 %
(ख) वाक्परीक्षा – 30 %
(ग) औषद्धदर्शनप्रस्तुतिः – 30 %

संस्कृतवाङ्मये नैतिकमूल्यानि

१. **औषधीयवृक्षाणां विस्तृतपरिचयः दर्शनञ्च** –

क्र. सं.	वृक्षाः		
01.	आमलकम्	आँवला	Anavala
02.	निम्बवृक्षः	नीम	Nima
03.	खादिरः	खैर	catechu
04.	आम्रफल	आम	Mango
05.	धत्तूरः	धतूरा	Harebell , stramonium

06.	अक्षोटः	अखरोट	Walnut, nutwood
07.	दाडिमम्	अनार	Pomegranate
08.		बुराँश	Rhododendron
09.	कपित्थ	कैंथ	
10.	कचनारः	कराल	
11.	अंजीरः	अंजीर	
12.	मधुकर्कटी वृक्षः	पपीता	Papaya

२. औषधीयपादपानां सामान्यपरिचयः –

क्र. सं.	पादपाः		
01.	तुलसी	तुलसी	Basil
02.	अपामार्ग	फुटकण्डा, चटर्रा, लटजीरा	
03.		भूमि-आंवला	
04.	अश्वगंधाः	असगंध	Withania Somnifera
05.	घृतकुमारी	एलोवेरा	Aloe-vera
06.	अजगन्धः	पुदीना	Pepper Mint
07.	शतपुष्पः	सौंफ	Fennelseeds
08.		कड़ीपत्ता	
09.		बणा	
10.		तिरमिरा	

३. भूगतौषधयः –

क्र. सं.	भूमिगत् औषधयः		
01.	हरिद्रा	हल्दी	Termrik
02.	पालंगशाकः	चुकन्दर	Beetroot
03.	पलाण्डु	प्याज	Onion
04.	आर्द्रकम्	अदरक	Ginger
05.	लशुनम्	लहसुन	Garlic
06.		तरड़ी	

१. लतौषधयः –

क्र. सं.	भूमिगत् औषधयः		
01.	अमृता	गिलोय	
02.		आकाश-बेल	

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१-१०	दशकक्षासु औषधीनां सैद्धान्तिकपरिचयः	१,२
१०-२०	शिष्टं प्रायोगिकम्	१,२

ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ
हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय,धरमशाला
ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਡੋਗਰੀ ਵਿਭਾਗ
पंजाबी एवं डोगरी विभाग

ਯੂ.ਜੀ ਕੋਰਸਾਂ ਲਈ

स्नातक अध्ययन कार्यक्रम के लिये (UG Courses)

(PBI-202)

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ (गुरमुखी वर्णमाला अते व्याकरण)

(02 **Credits)**

ਸਮਾਂ: ਦੋ ਘੰਟੇ (समय दो घंटे) **ਕੁਲ ਅੰਕ:**60 (कुल अंक: 60)

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ : ਪਛਾਣ ਤੇ ਲਿਖਤ

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਪੈਰ੍ਹ ਬਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਵਰਣ ਅਤੇ ਪੈਰ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਵਰਣ

ਭਾਗ ਤੀਜਾ

1) ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ (ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ)
2) ਲਗਾਖ਼ਰ: ਬਿੰਦੀ,ਟਿੱਪੀ,ਅੱਧਕ: ਪਛਾਣ ਤੇ ਵਰਤੋਂ

ਭਾਗ ਚੌਥਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ

ਭਾਗ ਪੰਜਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ

SKT201

संस्कृतसम्भाषणम्

पाठ्यक्रम कूट – SKT201
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - संस्कृतसम्भाषणम्
श्रेयाङ्काः - 2
पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते छात्रेषु संस्कृतसम्भाषणस्य अभ्यासः संस्कारः च अत्यन्तं वर्धनीयः। शुद्धोच्चराणकौशलमपि छात्रेषु वर्धनीयम्। सत्संस्काराः छात्रएषु निहिताः स्युः। संस्कृतभाषया दैनन्दिनव्यावहारान् स्वल्पं स्वल्पं च साधयेयुः। समयदर्शनं, बन्धुजनानां संस्कृतभाषया संबोधनम् इत्येवं छात्रेषु संस्कृतभाषायाम् अभिरुचिं वर्धयितुम् तथा इच्छानुरूपं अग्रे अपि ते कञ्चन संस्कृतविषयं पठेयुः इति अयं पाठ्यक्रमः आयोज्यते।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् –

एतत्पाठ्यक्रमाध्ययनेन पुस्तकवाचनं निर्दुष्टं शुद्धं सुकरं च भविष्यति। ह्रस्वदीर्घोच्चारणाभ्यासः, श्लोकपङ्क्त्युच्चारणाभ्यासः च शुद्धो भविष्यति, सन्धिविभाजनं, शब्दज्ञानं च एतत्पाठ्यक्रमाध्ययनात् भविष्यति। अग्रे स्वजीवने कालान्तरे संस्कृतभाषायाम् उत्पन्नरुच्या संस्कृतवाङ्मयात् प्रसिद्धं ऐतिहासिकमहाकाव्यं रामायणं महाभारतं तथा भगवद्गीताम् अन्यान् च ग्रन्थान् पठेयुः जानीयुः इति तदेतत् एतत्पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम्।

श्रेयाङ्काः - 02 [एकम् श्रेयाङ्क व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रयव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेःअनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशस्यावसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – पूर्णाङ्कः - 100

माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
सत्रान्तपरीक्षा	–	20%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	60%

पाठ्यक्रमः – SKT201 संस्कृतसम्भाषणम्

1. संस्कृतवर्णमाला, उच्चराणस्थानानि प्रयत्नश्च
2. व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः, शरीरावयवाः, लेखनसामग्री, पशुपक्षिवाचकाः, शाकनामानि, भोजनवाचकाः, वर्णाः, समयः)
3. संख्यावाचकशब्दाः (एकतः षष्टि पर्यन्तम्)
4. रामसदृश अकारान्त पुल्लिँङ्गशब्दाः प्रथमा विभक्तौ
5. फलसदृश अकारान्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः प्रथमा विभक्तौ
6. रमासदृश आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः प्रथमा विभक्तौ
7. अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि लट्लकारे -

(भू, पठ्, गम्, लिख्, खाद्, चल् ,पत्, कृञ्, क्रीड्, पा, दृशिर्, प्रच्छ, वद, त्यज्, स्मृ, क्षिप्, अर्च, हस, चुर, गण)

8. प्रथमपुरुष मध्यमपुरुष उत्तमपुरुष वाक्यरचना लट्लकारे एव।
9. व्यावहारिकसम्भाषणम्
10. दैनन्दिनमुख्यश्लोकाः। सम्भाषणसंस्कृतम् ग्रन्थात् -
    - वन्दनश्लोकाः – करदर्शनं, भूमिस्पर्शः, सूर्यवन्दना, गोवन्दना, सरस्वती वन्दना।
    - मङ्गलश्लोकः - स्वस्तिप्रजाभ्यः इति श्लोकः, सर्वे भवन्तु सुखिनः इति श्लोकः,भोजनमन्त्रद्वयम्।
11. सुभाषितानि सूक्तयश्च ।
    - संस्कार पुस्तिका ग्रन्थात् अन्यसुभाषितानि खण्डात् – श्लोकसंख्या – 3,4,7,8,18 पञ्च श्लोकाः।
    - सूक्तयः खण्डात् – सूक्तिसंख्या -3,7,8,9,12,14,15,21,22,25 दश सूक्तयः।

निर्धारितग्रन्थविशेषाः -

1. भाषाप्रवेशः भाग १, प्रथमद्वितीय पाठौ, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
2. संस्कार पुस्तिका संस्कृतभारती, विदर्भप्रान्तः, नागपुर।
3. सम्भाषणसंस्कृतम् - संस्कृतभारती, हि.प्र.।

सहायकसामग्री -

1. अष्टाध्यायी एप्
2. Samskrit sound pictue app
3. Samskrit tutorial app

सन्दर्भग्रन्थाः -

1. संस्कृतव्यवहारसाहस्री, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
2. हिन्दी-संस्कृतशब्दकोशः, संस्कृतभारती, नई दिल्ली।
3. अनुवादचन्द्रिका, डा. ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
4. शुद्धिकौमुदी, जनार्दन हेगडे, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-8	संस्कृतवर्णमाला, उच्चराणस्थानानि प्रयत्नश्च, व्यावहारिकशब्दाः (बन्धुवाचकाः, दैनिक-अभिवादनशब्दाः, वृत्तिसम्बद्धाः,शरीरावयवाः, लेखनसामग्री पशुपक्षिवाचकाः,शाकनामानि,भोजनवाचकाः,वर्णाः, समयः) संख्यावाचकशब्दाः (एकतः द्विशतम् पर्यन्तम्)	1,2,3
9,10	रामसदृश अकारान्त पुल्लिँङ्गशब्दाः, फलसदृश अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दाः, रमासदृश आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः	1,2,3
11,12,	अधोनिर्दिष्टानि धातुरूपाणि लट् लकाररूपाणि (भू, पठ्, गम्, लिख्, खाद्, चल् ,पत्, कृञ्, क्रीड्, पा, दृशिर्, प्रच्छ, वद, त्यज्, स्मृ, क्षिप्, अर्च, हस, चुर, गण), प्रथमपुरुष मध्यमपुरुष उत्तमपुरुष वाक्यरचना	1,2,3
13,14,15,16,	व्यावहारिकसम्भाषणम्	1,2,3
17,18	दैनन्दिनमुख्यश्लोकाः	1,2,3
19,20	सुभाषितानि, सूक्तयश्च	1,2,3

BOS-14 (संलग्नक-5)

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

हिमाचल ,धर्मशाला,176215, website: www.cuhimachal.ac.in

संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभागः

सारणी (वसन्तसत्रम् - 2023)

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या Course Code	पाठ्यक्रम नाम Course Name	श्रेयांक Credit		पेपर तैयार करने से सम्बन्धित बाहरी परीक्षकों) फील्ड ,सेमिनार,प्रयोगशाला,द्वारा (वर्क
शास्त्री चतुर्थ सत्रम् SHASTRI (BA SANSKRIT) – 4th SEMESTER						
1.	Major-1	SKT404	संस्कृतव्याकरणम् – 4 (कारकं कृदन्तं च / Cases and Primary Nominals)	4		बाहरी परीक्षक द्वारा
2.	Major-2	SKT419	संस्कृतसाहित्यम् -4 (महाकाव्यम् / Epic)	4		परीक्षक बाहरी द्वारा
3.	Minor-1	SKT435	निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)	4		बाहरी परीक्षक द्वारा
4.	Minor 2/ Interdisciplinary	SOC425	भारते सामाजिकसमस्याः (Social Problems in India)	4		बाहरी परीक्षक द्वारा
5.	Vocational/ Skill Development	SKT434	वास्तुविद्यापरिचयः (Introduction to Architecture)	2		बाहरी परीक्षक द्वारा
6.	SBI	SKT491	स्वच्छभारतप्रशिक्षुता (Swachh Bharat Internship)	2		SEMINAR/ प्रयोगशाला/ प्रोजेक्ट
7.	EVS	SKT496	पर्यावरणाध्ययनम् (Environmental Studies)	4		बाहरी परीक्षक द्वारा

संस्कृतव्याकरणम्-4 (कारकं कृदन्तं च / Cases and Primary Nominals)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 404 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतव्याकरणम्-4 (कारकं कृदन्तं च / Cases and Primary Nominals)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि -पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगस्य सामर्थ्यसम्पादनपुरस्सरं संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनम्, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति, संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनं भविष्यति, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनं भविष्यति।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**पूर्णाङ्काः – 200**
माध्यमिकी परीक्षा	-	20%
सत्रान्तपरीक्षा	-	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	-	20%

SKT404 - संस्कृतव्याकरणम्-4 (कारकं कृदन्तं च / Cases and Primary Nominals)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

❖ विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	**विषयः**	अङ्काः
1.	कृत्यप्रकरणम्	10%
2.	कृत्प्रकरणम्	35%
3.	उणादिप्रकरणम्	**10%**
4.	उत्तरकृदन्तप्रकरणम्	**20%**
5.	कारकप्रकरणम्	**25%**

निर्धारितग्रन्थः -

1. मध्यसिद्धान्तकौमुदी, सुबोधिनीव्याख्या,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।

सन्दर्भग्रन्थाः –

2. मध्यसिद्धान्तकौमुदी,बालमनोरमा संस्कृतटीका भाषाटीकासहितम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
3. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमी व्याख्या (भाग १-३) शास्त्री भीमसेन, भैमी प्रकाशन, दिल्ली।
4. सिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, मूलमात्रम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी॥
5. लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी।

(अक्षोभारी)

6. लघुसिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।
7. सिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।

व्याख्यानानां योजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितानि पुस्तकानि
1,2,3,4,	कृत्यप्रकरणम्	1
5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18,19,20	कृत्प्रकरणम्	1
21,22,23,24,25	उणादिप्रकरणम्,	1
26,27,28,29,30,31	उत्तरकृदन्तप्रकरणम्	1
32, 33,34, 35,36,37, 38,39,40	कारकप्रकरणम्	1

संस्कृतसाहित्यम्-4 (महाकाव्यम् / Epic)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 419 **श्रेयाङ्काः – 4**

पाठ्यक्रमस्य नाम - संस्कृतसाहित्यम्-4 (महाकाव्यम् / Epic)

(एकश्रेयव्याख्यानम्-संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, परियोजनायाः / व्यावहारिककार्यस्य / अनुशिक्षणस्य / शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् १५ होरासमानं भवति)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि- पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः तात्कालिकजीवनपद्धत्याः वर्तमानकाले उपादेयतायाः बोधेन सहैव राजनीतेः परिचयप्रदानपूर्वकं किरातार्जुनीयस्य गभीराध्ययनाय विश्लेषणाय च अवसरप्रदानमस्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -

1. काव्याध्ययने गद्यकाव्यस्य परिज्ञानम्।
2. गद्यानाम् अर्थनिर्णये पदच्छेदान्वयविग्रहाणाम् आवश्यकतावगमः।
3. अनधीतगद्यानां पदच्छेदान्वयविग्रहाणाम् अर्थनिर्णये संप्रयोगः।
4. काव्यानां मार्मिकाध्ययनस्य प्रामुख्यम्।
5. सांस्कृतिकाध्ययने काव्यानां महत्त्वावगमाभिवर्धनम्।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः-

पूर्णाङ्कः- 200

- माध्यमिकी परीक्षा -20%
- सत्रान्तपरीक्षा -60%
- सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् -20%

SKT 419 - संस्कृतसाहित्यम्-4 (महाकाव्यम् / Epic)

सैद्धान्तिकम् 50% प्रायोगिकम् 50%

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	**विषयः**	**होराविभागः**
१. कविग्रन्थयोःपरिचयः		**(१०)**
	● **कविपरिचयः**	

- कालः
- देशः
- सम्पूर्णकथा-वस्तु
- मूलकथायां परिवर्तानानि
- काव्यवैशिष्ट्यम्

२. प्रथमसर्गः (१५)

- श्लोकव्याख्यानम्

३. द्वितीयसर्गः (१५)

- श्लोकव्याख्यानम्

सन्दर्भग्रन्थाः–

१. जनार्दनशास्त्री, भारवि कृत किरातार्जुनीयम्, मोतीलाल बनारसी दासः ।

२. समीर शर्मा, मल्लिनाथकृत किरातार्जुनीम्, मोतीलाल बनारसी दासः ।

३. M.R KALE (ED.) KIRTARJUIYAM OF BHARVI, MLBD, DELHI.

४. संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्यायः, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ ।

५. प्रीतिप्रभागोयल, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, (प्रथमखण्डः), राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर.

६. बलदेव उपाध्याय, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन वाराणसी

७. उमाशङ्करशर्मा ऋषि, संस्कृत साहित्य का इतिहास, चौखम्बा भारतीय अकेडमी, वाराणसी ।

८. M. KRISHNAMACHARYA, HISTORY OF CLASSICAL SANSKRIT LITRATURE, MLBD NEW DELHI.

व्याख्यानयोजना-

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१-२	कविपरिचयः	१, ४, ५
३	कालः	२, ६, ७
४	देशश्च	२, ६, ७
५-६	सम्पूर्णकथा-वस्तु	१, २, ३
७-८	मूलकथायां परिवर्तानानि	१, ७, ८
९-१०	काव्यवैशिष्ट्यम्	१, २, ३, ६, ७
११-२५	प्रथमसर्गः (श्लोकव्याख्यानम्)	१, २, ३
२६-४०	द्वितीयसर्गः (श्लोकव्याख्यानम्)	१, २, ३

वास्तुविद्यापरिचयः (Introduction to Architecture)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः – SKT- 434 श्रेयाङ्काः - 2

पाठ्यक्रमस्य नाम – वास्तुविद्यापरिचयः (Introduction to Architecture)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं छात्रेभ्यः ज्योतिषशास्त्रस्य वर्तमानकाले उपादेयतायाः बोधेन सहैव संस्कृतवाङ्मयस्य अत्यन्तं विस्तृतसाहित्यस्य परिचयप्रदानपूर्वकं अस्माकं शास्त्रीयपरम्पराणां विषये गभीराध्ययाय विश्लेषणाय च अवसरप्रदानमस्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – ज्योतिषं प्रति छात्राणां रुचिः वर्धिष्यते। ज्योतिषविषयकं ज्ञानं भविष्यति।

क्रेडिट : 02 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –	**पूर्णाङ्क -**	**100**
माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
सत्रान्तपरीक्षा –		60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –		20%

SKT- 434 - वास्तुविद्यापरिचयः (Introduction to Architecture)

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

विषयान्तर्वस्तु

संख्या **विषयः** वास्तुविद्यापरिचयः

इकाई – 1

- वास्तुशास्त्रस्य सामान्यपरिचयः
- वास्तुपुरुषस्वरूपम्
- गृहनिर्माणे हेतुः
- ग्रामवासविचारः

☞ ग्रामवासविचारचक्रम्

इकाई – 2

☞ ग्रामवासफलम्

☞ प्रशस्ता भूमिः

☞ वासयोग्यभूमिः

☞ भूमेः खननाधिकारः

☞ शिलान्यासविधिः

इकाई – 3

☞ त्याज्यमासाः

☞ ग्राह्यमासाः

☞ गृहारम्भः

☞ गृहारम्भमासाः

☞ जीर्णगृहनिर्माणे मासादिविचारः

☞ गृहारम्भे निषिद्धतिथयः

इकाई – 4

☞ गृहारम्भसमयः

☞ शुभयोगाः

☞ गृहारम्भे निषिद्धयोगाः

☞ द्वारनिर्णयविचारः

☞ द्वारस्थापने शुभनक्षत्राणि

☞ द्वारस्थापने तिथिविचारः

इकाई – 5

☞ गृहप्रवेशे निषेधः

☞ गृहप्रवेशे गृहपतिकर्तव्यम्

☞ जीर्णगृहप्रवेशविचारः

☞ निषिद्धाः पशुपक्षिणः

☞ ग्राह्यवृक्षाः

निर्धारितग्रन्थः –

१. बृहद्वास्तुमाला , सम्पादकः डॉ० ब्रह्मानन्द त्रिपाठी एवं डॉ० रवि शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी 2021

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	**व्याख्यानविषयः**	**निर्धारितपुस्तकानि**
१	वास्तुशास्त्रस्य सामान्यपरिचयः,वास्तुपुरुषस्वरूपम्	१
२	गृहनिर्माणे हेतुः	१
३	ग्रामवासविचारः ग्रामवासविचारचक्रम्	१
४	ग्रामवासफलम् प्रशस्ता भूमिः	
५	वासयोग्यभूमिः भूमेः खननाधिकारः	१
६	शिलान्यासविधिः त्याज्यमासाः	१
७-८	ग्राह्यमासाः गृहारम्भः	१
९	गृहारम्भमासाः जीर्णगृहनिर्माणे मासादिविचारः गृहारम्भे निषिद्धतिथयः गृहारम्भसमयः शुभयोगाः	१
१०	गृहारम्भे निषिद्धयोगाः द्वारनिर्णयविचारः द्वारस्थापने शुभनक्षत्राणि द्वारस्थापने तिथिविचारः	१
११-१५	गृहप्रवेशे निषेधः गृहप्रवेशे गृहपतिकर्तव्यम्	१
१६- २०	जीर्णगृहप्रवेशविचारः निषिद्धाः पशुपक्षिणः ग्राह्यवृक्षाः	१

विषय- भारते सामाजिकसमस्याः (Social Problems in India)

SOC - 425 पाठ्यक्रमः (Course Content)

श्रेयाङ्काः -04 [एकः श्रेयाङ्कः व्याख्यानम् ,होरासमानम् १०वैयक्तिकसम्पर्कस्य च संघटितकक्ष्यागतिविधेः – अन्यकार्याणि यथा , होरासमानम् ५शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां /अनुशिक्षणस्य/व्यावहारिककार्यस्य/प्रयोगशालायाः वैकल्पिकका/निर्धारितानि अनिवार्य ,सामूहिककार्याणि ,स्वतन्त्रयव्यक्तिगरकार्याणिर्याणि ,तथ्यसंग्रहाः ,साहित्यसमीक्षा , होरासमानं भवति १५संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् ,शोधपत्रलेखनम्]

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् – पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते यत् भारतीयसमाजविषये सम्पूर्णपरिचयः, भारतीयसमाजे विकासः। भारतीयसमाजे भिन्नभिन्नसमस्यानां सम्पूर्णपरिचयः। समस्यानां कारणं समाधानं च वर्णनम्।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५उपस्थितिः न भवति % चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः – **(पूर्णाङ्काः - 200)**

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा – 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् –20%

भारते सामाजिकसमस्याः (Social Problems in India)

विभाग – क (सामाजिकसमस्या ,निर्धनता)

१. सामाजिकसमस्यायाः अवधारणा
२. सामाजिकसमस्यायाः विशेषता
३. सामाजिकसमस्यायाः कारणानि
४. सामाजिकसमस्यायाः समाधानम्
५. निर्धनतायाः अवधारणा
६. निर्धनतायाः मापनम्
७. निर्धनतायाः कारणानि
८. भारते निर्धनतायाः समाधानम्

विभाग – ख (कर्महीनं, जनसंख्यायाः विस्फोटः)

१. कर्महीनस्य अवधारणा

२. कर्महीनस्य प्रकारः
३. कर्महीनस्य कारणानि
४. भारते कर्महीनस्य नियन्त्रणस्योपायाः
५. जनसंख्यायाः वृद्धिः
६. जनसंख्यावृद्धेः कारणानि
७. जनसंख्याविस्फोटस्य परिणामः
८. परिवारः नियोजनम्

विभाग – ग (जनजातिः वर्गश्च)

१. अनुसूचितजनजातिः - संख्याशक्तिः
२. जनजातीनां शोषणं असन्तोषश्च
३. जनजातीनां समस्यानि
४. अनुसूचितजनजातीनां विकासकृते नीतिमाला
५. मण्डल कमिशनस्य प्रतिवेदनम्

विभाग- घ (बालदुर्व्यवहारः बालश्रमश्च, महिलानां प्रति हिंसा)

१. बालदुर्व्यवहारस्य अवधारणा प्रकारश्च
२. भारते बालश्रमस्य व्यापकता
३. बालश्रमस्य कारणानि
४. भारते बालश्रमिकानां विकासे नीतिमाला
५. महिलानां उत्पीडनं - बलात्कारः, अपहरणं, यौतुकं कृते हत्या, पत्नाः ताडनं, अम्लेन ताडनं, मानहननम्
६. हिंसायाः कारणानि

विभाग – ङ (निरक्षरता, मद्यपानं)

१. भारते निरक्षरता
२. निरक्षरतायाः कारणानि
३. राष्ट्रियसाक्षरतामिशन्
४. भारते निरक्षरतायाः उन्मूलनं
५. मद्यपानस्य अवधारणा
६. मद्यपानस्य कारणानि
७. मद्यपानां उपचारः

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. राम आहूजा, सामाजिक समस्याएं , रावत पब्लिकेशन्स , जयपुर ।

२. प्रो.एम.एल.गुप्ता और डः डी.डी. शर्मा , समकालीन भारत में सामाजिक समस्याएं, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, 2022

३. Medha Kumthekar(Edt), Researching Social Problems: With model researches, Rawat Publications, Jaipur .

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
१-२	सामाजिकसमस्यायाः अवधारणा सामाजिकसमस्यायाः विशेषता	१
३	सामाजिकसमस्यायाः कारणानि	१
४	सामाजिकसमस्यायाः समाधानम्	१
५-६	निर्धनतायाः अवधारणा, निर्धनतायाः मापनम्	१
७	निर्धनतायाः कारणानि	१
८	भारते निर्धनतायाः समाधानम्	१
९	कर्महीनस्य अवधारणा	१
१०	कर्महीनस्य प्रकारः	१
११	कर्महीनस्य कारणानि	१
१२	भारते कर्महीनस्य नियन्त्रणस्योपायाः	१
१३	जनसंख्यायाः वृद्धिः	१
१४	जनसंख्यावृद्धेः कारणानि	१
१५	जनसंख्याविस्फोटस्य परिणामः	१
१६	परिवारः नियोजनम्	१
१७	अनुसूचितजनजातिः - संख्याशक्तिः	१
१८	जनजातीनां शोषणं असन्तोषश्च	१
१९	जनजातीनां समस्यानि	१
२०-२१	अनुसूचितजनजातीनां विकासकृते नीतिमाला	१
२२	मण्डल कमिशनस्य प्रतिवेदनम्	१
२३-२४	बालदुर्व्यवहारस्य अवधारणा प्रकारश्च	१
२५-२६	भारते बालश्रमस्य व्यापकता	१
२७	बालश्रमस्य कारणानि	१
२८-२९	भारते बालश्रमिकानां विकासे नीतिमाला	१
३०-३१	महिलानां उत्पीडनं - बलात्कारः, अपहरणं, यौतुकं कृते हत्या, पत्नाः ताडनं, अम्लेन ताडनं, मानहननम्	१
३२	हिंसायाः कारणानि	१
३३	भारते निरक्षरता	१
३४-३५	निरक्षरतायाः कारणानि	१
३६-३७	राष्ट्रियसाक्षरतामिशन्, भारते निरक्षरतायाः उन्मूलनं	१

भ्रमहरिदास

३८	मद्यपानस्य अवधारणा	१
३९	मद्यपानस्य कारणानि	१
४०	मद्यपानां उपचारः	१

हिमाचलप्रदेशकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः

पाठ्यक्रमकूटः SKT 491

स्वच्छ-भारत-प्रशिक्षुता (Swachh Bharat Internship)

स्वच्छ-भारत-प्रशिक्षुता स्वच्छ-भारताभियानस्य विस्तारः अस्ति। स्वच्छभारताभियानं घनापशिष्टप्रबन्धनस्य उन्नयनार्थं भारतसर्वकारेण आरब्धं देशव्यापि अभियानम् अस्ति । महात्मनो गान्धिनः जन्मदिवसात् २ अक्टोबर् २०१४ दिनाङ्कात् राष्ट्रियान्दोलनरूपेण अस्य आरम्भः अभवत् । एषा प्रशिक्षुता सार्वभौमिक-स्वच्छता-व्याप्ति-प्राप्त्यर्थं स्वच्छ-भारताभियानं सफलं कर्तुं च प्रयत्नान् त्वरयिष्यति |.

उपर्युक्तस्य क्रियान्वयनार्थं विश्वविद्यालयः कक्षायां मिथःसंवादार्थं प्रशिक्षुता-कार्यक्रमं पाठ्यक्रमं च प्रस्तौति । (02 श्रेयाङ्कौ)

उद्देश्यानि

- स्वच्छतायाः जनस्वच्छतायाः सामुदायिकविकासस्य च विषये जनजागरूकतां वर्धयितुं साहाय्यकरणम्
- स्वच्छतासम्बद्धकार्यस्य कृते स्वकौशलस्य अभिमुखीकरणस्य च विकासाय देशे सर्वत्र छात्रान् संलग्नान् कर्तुम्
- स्वच्छभारतस्य महत्त्वस्य विषये छात्रैः सह समुदायस्य जनान् अपि जागरूकान् कर्तुम्
- भारतं स्वस्थं स्वच्छं च कर्तुं छात्रेभ्यः अधिगमानुभवं प्रदातुम्

स्वच्छ-भारत-प्रशिक्षुताहेतवे दिशानिर्देशाः

अयं कार्यक्रमःअभ्यासस्य सैद्धान्तिकशिक्षणस्य च मिश्रणं भविष्यति (३० होराः अभ्यासार्थम्, १० होराः कक्षायां मिथःसंवादार्थं च) ।

प्रशिक्षुतायाः भागरूपेण प्रतिभागिनः येषु क्रियाकलापेषु सम्मिलिताः भवितुम् अर्हन्ति ते सन्ति - स्वच्छता, जागरूकता-प्रसारणं, वीथीनाटकानि, विज्ञापनपत्रनिर्माणं, चित्रकलाप्रतियोगिता, वृत्तचित्रनिर्माणं, कार्यशालाः, चलचित्रप्रदर्शनानि, अपशिष्टसंग्रहणाभियानम् इत्यादयः ये स्वच्छभारतस्य भावनया सह अवश्यमेव सम्बद्धाः स्युः |

कार्यस्य समाप्तेः अनन्तरं शैक्षणिकश्रेयाङ्कान् प्राप्तुं प्रतिभागिभिः विश्वविद्यालयं प्रति प्रलेखीयसाक्ष्यं प्रस्तुतं कर्तव्यं भविष्यति |

स्वच्छ-भारत-प्रशिक्षुता विभागीयस्तरे एव स्यात् ।

कार्यस्य आन्तरिकमूल्यानां भावना क्षतिं न प्राप्नुयात् इति कारणेन काऽपि परीक्षा न भविष्यति ।

सर्वेभ्यः प्रतिभागिभ्यः श्रेयाङ्काणाम् अर्जनसमये स्वच्छ-भारत-प्रशिक्षुता-प्रमाणपत्रं प्रदास्यते।

पाठ्यक्रमस्य विषयवस्तु — श्रेयाङ्काः 2

प्रथमः स्तबकः **(4 होराः)**

जनस्वास्थ्यम् स्वच्छता च

अवधारणा, अर्थः, प्रकृतिः कार्यं च

पर्यावरण-स्वच्छता स्वच्छताभियांत्रिकी

घन-तरलापशिष्ट-प्रबन्धनम्

द्वितीयः स्तबकः **(3 होराः)**

इतिहासात् शिक्षितपाठाः

सम्पूर्ण-स्वच्छताभियानम् (1999), निर्मल-भारताभियानम् (2012), स्वच्छ-भारताभियानम् (2014), केन्द्रीय-ग्रामीण-स्वच्छता-कार्यक्रमः (1986)

तृतीयः स्तबकः **(3 होराः)**

Central University of Himachal Pradesh

Swachh Bharat Internship

Swachh Bharat internship is an extension of the Swachh Bharat Mission. The clean India Mission is a country-wide campaign initiated by the Government of India to improve solid waste management. It was launched as a national movement on the birth anniversary of Mahatma Gandhi on 2nd October 2014. The internship will accelerate the efforts to achieve universal sanitation coverage and make the Swachh Bharat Mission successful.

The University to implement the above offers an internship programme and a curriculum for classroom interaction. (02 credits)

Objectives

To help in magnifying the mass awareness on the issue of cleanliness, public hygiene and community development

To engage students across the country to develop their skills and orientation for sanitation related work.

To aware the students as well as the community people about the importance of Swachh Bharat.

To provide learning experiences to the students in making India healthy and clean.

Guidelines for Swachh Bharat Internship

It will be a mix of practicum and theoretical learning (30 hours practicum and 10 hours classroom interaction).

As a part of the Internship, the activities participants may involve - Cleaning, Spreading Awareness, Street plays, Poster making, Painting Competition, Documentary making, Workshops, Movie screenings, Waste collection drive, etc. that must associate with *swacch bharat* spirit

The participants have to produce documentary evidence to the University to claim Academic Credit after the completion of the work.

Swachh Bharat Internship must be at the departmental level.

No Examination will be held so as not to hurt the spirit of intrinsic values of the work.

All participants will be given a Swachh Bharat Internship Certificate on earning of the credits.

Course Contents

Unit-1 **(4 hours)**

Public health and Hygiene.
Concept, Meaning, Nature and Function.
Environmental Sanitation and Sanitary Engineering.
Solid and Liquid Waste Management

Unit-II **(3 hours)**

Lessons from History
Total Sanitation Campaign (1999), Nirmal Bharat Abhiyan (2012), Swachh Bharat Abhiyan (2014), The Central Rural Sanitation Programme (1986).

Unit-III **(3 hours)**

Public Awareness through Media - An Introduction to Mobile Apps of Government of India: NHP, Swasth Bharat, etc.
Building of Roadmaps, Blueprints, Awareness, Bulletins.

पर्यावरणाध्ययनम् (ENVIRONMENTAL STUDIES)

पाठ्यक्रमकूटक्रमाङ्कः – SKT496

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् पर्यावरणाध्ययनम् (ENVIRONMENTAL STUDIES)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि :पाठ्यक्रमस्य इत्थं निर्माणं कृतं, येन

- विद्यार्थिनः पर्यावरणाध्ययनस्य मौलिकविषयैः परिचिताः भवेयुः।
- विद्यार्थिनः पारिस्थितिकतंत्रस्य संकल्पनया एतस्य संरचनया कार्येण च अवगताः भवेयुः।
- विद्यार्थिनः जैव-विविधतायाः संकल्पना,जैव-विविधतायै संकटानि जैव-विविधतां संरक्षितस्य कार्यनीतिं प्रति जागरूकाः भवेयुः।
- विद्यार्थिनः प्राकृतिकसंसाधनानां संरक्षणस्य मौलिक विषयैः परिचिताः भवेयुः।
- विद्यार्थिभ्यः पर्यावरणीयप्रदूषणस्य संकल्पनायाः, पर्यावरणीयह्रासे मनुष्याणां भूमिका सामाजिकविषयेषु च जागरूकीकरणम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलं वर्तते विद्यार्थिनः पर्यावरणस्य मौलिकविषयैः परिचिताः भविष्यन्ति, पारिस्थितिकतंत्रस्य संकल्पनया एतस्य संरचनया कार्येण च अवगताः भविष्यन्ति, जैव-विविधतायाः संकल्पना,जैव-विविधतायै संकटानि जैव-विविधतां संरक्षितस्य कार्यनीतिं प्रति जागरूकाः भविष्यन्ति, पर्यावरणीयप्रदूषणस्य संकल्पनायाः विषये, पर्यावरणीयह्रासे मनुष्याणां भूमिका विषये, सामाजिकविषयेषु च जागरूकाः भविष्यन्ति ।

श्रेयाङ्काः -04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च –10 होरासमानम् शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां/अनुशिक्षणस्य/व्यावहारिककार्यस्य/प्रयोगशालायाः ,5 होरासमानम् , अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि ,वैकल्पिककार्याणि/निर्धारितानि अनिवार्य ,सामूहिककार्याणि , संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् ,शोधपत्रलेखनम् ,तथ्यसंग्रहः ,पुस्तकालयकार्याणि ,साहित्यसमीक्षा15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमा 75 % उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		पूर्णाङ्काः – 200
माध्यमिकी परीक्षा	-	20%
सत्रान्तपरीक्षा	-	60%
सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	-	20%

SKT496 : पर्यावरणाध्ययनम् (ENVIRONMENTAL STUDIES)

स्तबकः 1: पर्यावरणीय - अध्ययनस्य बहु-विषयकप्रकृतिः (2होराः)

- परिभाषा, विषय-क्षेत्रम् महत्त्वञ्च।

अधिकारी

A 21

• सामान्यजनेभ्यः जागरुकता

स्तबकः 2 - प्राकृतिक संसाधनानि

• नवीकरणीयानि -अनवीकरणीयसंसाधनानि ,प्राकृतिकसंसाधनानि संबंधितसमस्याश्च

क. वनसंसाधनानि : उपयोगः अतिदोहनञ्च, वृक्षोन्मूलनमं प्रकरणाध्ययनम्। भवनकाष्ठाहरणम्, खननम्,जलबन्धाः वनेषु जनजातीयेषु च एतेषां प्रभावाः।

ख. जल संसाधनानि : भूतलस्थस्य भूमिगतस्य च जलस्य उपयोगः अति-उपयोगश्च, जलपूरः, अनावृष्टिः,जलाय संघर्षः, जलबन्धानां लाभः समस्याश्च।

ग. खनिजसंसाधनानिः उपयोगः दोहनञ्च, खनिजसंसाधनानां निष्कर्षणम् उपयोगस्य च पर्यावरणीयप्रभावः, प्रकरणाध्ययनम्।

घ. खाद्यसंसाधनानि : विश्वखाद्यसमस्याः, कृषिः पशूनाम् अतिचारणेन च परिवर्तनानि,आधुनिककृषेः प्रभावः, उर्वरक-कीटनाशकसमस्याः, जलपूरणम्, लवणता, प्रकरणाध्ययनम्।

ङ. ऊर्जासंसाधनानि : ऊर्जायाः वर्धमाना याचना, नवीकरणीयानवीकरणीयानि ऊर्जास्रोतांसि, वैकल्पिक ऊर्जास्रोतानाम् उपयोगः। प्रकरणाध्ययनम्।

च. भूमिसंसाधनानि : संसाधनरूपे भूमिः, भूमिक्षरणम्, मानवप्रेरितभूस्खलनम्, मृदापरदनम् मरुस्थलीकरणं च।

• प्राकृतिकसंसाधनानां संरक्षणे एकव्यक्तेः भूमिका।

• संधारणीयजीवनशैल्यै संसाधनानां साम्यमूलकः उपयोगः।

स्तबकः 3 : पारिस्थितिकतंत्रम् (8होराः)

•पारिस्थितिकतंत्रस्य संकल्पना।

•पारिस्थितिकतंत्रस्य संरचना कार्यं च।

•उत्पादकः, उपभोक्ता अपघटकश्च।

•पारिस्थितिकतंत्रे ऊर्जाप्रवाहः।

•पारिस्थितिकीयम् अनुक्रमणम्।

•खाद्यश्रृंखला, खाद्यजालम् (वेब्स) सूचीस्तम्भश्च (पारिस्थितिकपिरामिड)।

•निम्नलिखितपारितंत्राणां परिचयः, प्रकारः, विशिष्टलक्षणम्, संरचना कार्यञ्च :-

क. वनपारिस्थितिकतंत्रम्

ख. घासस्थलस्य पारिस्थितिकतंत्रम्

ग. मरुस्थलपारिस्थितिकतंत्रम्

घ. जलीयपारिस्थितिकप्रणाल्यः(तडागः,जलधाराः,जलाशयाः,नद्यः,महासागराः,वेलानदमुखानि (ज्वारनदमुख))

स्तबकः 4 : जैवविविधता एतस्याः संरक्षणं च (10 होराः)

• परिचयः - परिभाषा आनुवंशिकः,प्रजातयः, पारिस्थितिक-तंत्रविविधता।

• भारतस्य जैव-भौगोलिकवर्गीकरणम्।

• जैवविविधतायाः मूल्यानि : उपभोगात्मकप्रयोगः, उत्पादकोपयोगः, सामाजिकनैतिकसौंदर्यगत-वैकल्पिकमूल्यानि च।

• वैश्विके राष्ट्रीये स्थानीये च स्तरे जैवविविधता।

• भारतम् एकस्मिन् विशाल-विविधतापूर्णराष्ट्रस्य रूपे।

• जैवविविधतायाः अतिक्षेत्राणि/प्रमुखक्षेत्राणि (हॉट-स्पॉट्स)।

• जैवविविधतायै संकटानि : प्राकृतिकनिवासनाशः, वन्यजीवानाम् अवैधाखेटः, मानव-वन्यजीवसंघर्षः।

• भारतस्य लुप्तप्रायः स्थानीयप्रजातयश्च ।

• जैवविविधतायाः संरक्षणम् : जैवविविधतायाः मूलस्थानम् (इन-सीटू) बाह्यस्थाने(एक्स-सीटू) च संरक्षणम् ।

स्तबकः 5 : पर्यावरणप्रदूषणस्य परिभाषा (8होराः)

• कारणानि, प्रभावाः नियंत्रणस्य उपायाश्च (क)वायुप्रदूषणम् (ख)जलप्रदूषणम् (ग)मृदाप्रदूषणम् (घ)समुद्रीप्रदूषणम् (ङ)ध्वनिप्रदूषणम् (च)तापजन्यंयप्रदूषणम्(छ) परमाणुसंकटानि।

• घनापशिष्टप्रबंधनम् : नगरीय तथा औद्योगिकावकराणां कारणानि, प्रभावाः नियंत्रणस्य उपायाश्च।

• प्रदूषणस्य अवरोधे एकस्य व्यक्तेः भूमिका।

• प्रदूषणस्य प्रकरणाध्ययनम्।

• आपदाप्रबंधनम् : जलाप्लावः, भूकंपः, चक्रवातः भूस्खलनम्

स्तबकः 6 : सामाजिकसमस्याः पर्यावरणं च (8 होराः)

• असंधारणीयतः संधारणीयविकासं यावत्।

• ऊर्जासंबंधिताः नगरीयसमस्याः

• जलसंरक्षणं, वृष्टिजलसंचयनं, जलसंभरणप्रबंधनम् ।

• जनानां पुनःस्थापनं पुनर्वासश्च, एतस्य समस्याः चिंताश्च। प्रकरणाध्ययनम् ।

• पर्यावरणनैतिकता : विषयाः संभावितसमाधानञ्च ।

• जलवायुपरिवर्तनम्, वैश्विकतापवृद्धिः, अम्लवृष्टिः, ओजोनस्तरावक्षयः, परमाणुदुर्घटनाः विध्वंसश्च। प्रकरणाध्ययनम् ।

• ऊषरभूमिपरिष्कारः।

• उपभोक्तावादः अपशिष्टउत्पादश्च।

• पर्यावरणसंरक्षणस्य अधिनियमः।

• वायोः (प्रदूषणस्य वारणं नियंत्रणञ्च) अधिनियमः।

• जलस्य (प्रदूषणस्य वारणं नियंत्रणञ्च) अधिनियमः ।

• वन्यजीवसंरक्षणम् अधिनियमः।

• वनसंरक्षणम् अधिनियमः।

• पर्यावरणविधेः प्रवर्तनाभियुक्ताः विषयाः।

• जनजागरणम् ।

स्तबकः 7 : मानवजनसंख्या पर्यावरणञ्च (6 होराः)

• जनसंख्यावृद्धिः, राष्ट्रेषु भिन्नता ।

• जनसंख्याविस्फोटः - परिवारकल्याणकार्यक्रमाः।

• पर्यावरणं मानवस्वास्थ्यञ्च।

• मानवाधिकारः ।

• मूल्यशिक्षा।

• एचआईवी विषाणुः (एड्स) ।

• महिला एवं बालकल्याणम् ।

• पर्यावरणं मानवस्वास्थ्ये सूचनाप्रौद्योगिक्याः भूमिका।

• प्रकरणाध्ययनम् ।

स्तबकः 8 : क्षेत्रकार्यम् (6 होराः)

• नद्यः/वनानि/ घासस्य क्षेत्राणि/ पर्वताः/ पर्वतेषु परपर्यावरणीयसंपदायाः अभिलेखीकरणाय स्थानीयक्षेत्रस्य निरीक्षणम् ।

• स्थानीयप्रदूषितस्थलस्य निरीक्षणम् - नगरीयः/ग्रामीणः/औद्योगिकम्/कृषिः।

• सामान्यपादपानां, कीटानां, पक्षिणाम् अध्ययनम् ।

• सरलपारिस्थितिकतंत्रम् - तडागः, नद्यः, उपत्यकादीनाम् अध्ययनम् ।

अतिरिक्त पाठ्य पुस्तकें :

1. अग्रवालके.सी.,2001.एनवायर्नमेंटल बायोलॉजी,निधिप्रकाशकलिमिटेडबीकानेर।

2. भरूचा एराच, 2003, द बायोडायवर्सिटी ऑफ इंडिया, मैपिन पब्लिशिंग प्रा. लिमिटेड,अहमदाबाद- 380013,भारत।

3. ब्रूनरआरसी,1989,हजार्ड्स वेस्ट मैनेजमेंट,मैकग्राहिलइंक480 पृष्ठ।

4. क्लार्कआरएस,मरीनपॉलुशन,क्लैंडरसनप्रेस,ऑक्सफ़ोर्ड(टीबी)।

5. कनिंघम डब्ल्यूपी, कूपर टीएच, गोरहानीई और हेपवर्थ एमटी, 2001,एनवायर्नमेंटलएनसाइक्लोपीडिया, जैको पब्लिशिंगहाउस, मुंबई,1196पृष्ठ।

6. डेएके,एनवायर्नमेंटलकेमिस्ट्री,विलेइस्टर्न लिमिटेड

7. ग्लीक एचपी, 1993, वाटर इन क्राइसिस, पैसिफिक इंस्टीट्यूट फॉर स्टडीज इन डेवलपमेंट,एनवायर्नमेंट एंड सिक्यूरिटी । स्टॉकहोम एनवायर्नमेंटल इंस्टिट्यूट, ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटीप्रेस,473 पृष्ठ।

8. हॉकिन्स आरई, एनसाइक्लोपीडिया ऑफ़ इंडियन नेचुरल हिस्ट्री, बॉम्बे नेचुरल हिस्ट्री सोसाइटी,बॉम्बे(आर)

9. हेवुड वीएच, एंड वाटसन आरटी, 1995,ग्लोबल बायोडायवर्सिटी असेसमेंट, कैंब्रिजयूनिवर्सिटी प्रेस 1140 पृष्ठ।

10. जाधव एच एंड भोसले वीएम, 1995,एनवायर्नमेंटल प्रोटेक्शन एंड लॉज़, हिमालयपब्लिशिंग हाउस, दिल्ली284पृष्ठ।

11. मैकिन्नी एमएल एंड स्कोच आरएम, 1996,एनवायर्नमेंटलसाइंस सिस्टम्स एंडसोलूशन्स,वेबएनहांस्ड एडिशन, 639 पृष्ठ।

12. मिलरटीजी,जूनियरएनवायर्नमेंटलसाइंस,वाड्सवर्थपब्लिशिंगकं.(टीबी)

13. ओदुमईपी, 1971, फंडामेंटल्स ऑफ़ इकोलॉजी, पश्चिम बंगालसॉन्डर्स कंपनीयूएसए, 574 पृष्ठ।

14. राव एमएन एंड दत्ता एके, 1987,वेस्ट वाटर ट्रीटमेंट, ऑक्सफोर्ड एंड आईबीएच पब्लिशिंग कं.प्रा. लिमिटेड,345 पृष्ठ।

संस्कृतानुवादिका
डॉ. अर्चना कुमारी, सहायकाचार्या
संस्कृत पालि एवं प्राकृतविभागः
हि. प्र. के. वि. विद्यालय धर्मशाला, धौलाधार परिसर-1

ENV-123*: ENVIRONMENTAL STUDIES

Credits Equivalent: 4 Credits (One credit is equivalent to 10 hours of lectures / organised classroom activity / contact hours; 5 hours of laboratory work / practical / field work / Tutorial / teacher-led activity and 15 hours of other workload such as independent individual/ group work; obligatory/ optional work placement; literature survey/ library work; data collection/ field work; writing of papers/ projects/dissertation/thesis; seminars, etc.)

Course Objectives: The course is designed to:

- To introduce the students to basics of the Environmental Studies.
- To familiarize the students to the concept of Ecosystem and its structure and functions.
- To make aware the students to the concept of Biodiversity, threats to biodiversity and strategies to conserve biodiversity.
- To introduce the students to basics of conservation of natural resources
- To make aware the students to the concept of Environmental Pollution, human role in environmental degradation and social issues

Attendance Requirement:

Students are expected to attend all lectures in order to be able to fully benefit from the course. A minimum of 75% attendance is a must failing which a student may not be permitted to appear in examination.

Evaluation Criteria:

1. Mid Term Examination: 20%
2. End Term Examination: 60%
3. Continuous Internal Assessment : 20%

Unit 1: Multidisciplinary nature of environmental studies (2 Hours)

• Definition, scope and importance

• Need for public awareness.

---

* To be approved in the next meeting of Board of Studies of the Department of Environmental Sciences

Ajit

Unit 2: Natural Resources (12 Hours)

- Renewable and non-renewable resources: Natural resources and associated problems.

a) Forest resources: Use and over-exploitation, deforestation, case studies. Timber extraction, mining, dams and their effects on forest and tribal people.

b) Water resources: Use and over-utilization of surface and ground water, floods, drought, conflicts over water, dams-benefits and problems.

c) Mineral resources: Use and exploitation, environmental effects of extracting and using mineral resources, case studies.

d) Food resources: World food problems, changes caused by agriculture and overgrazing, effects of modern agriculture, fertilizer-pesticide problems, water logging, salinity, case studies.

e) Energy resources: Growing energy needs, renewable and non -energy sources, use of alternate energy sources. Case studies.

f) Land resources: Land as a resource, land degradation, man induced landslides, soil erosion and desertification.

- Role of an individual in conservation of natural resources.
- Equitable use of resources for sustainable lifestyles.

Unit 3: Ecosystems (8 Hours)

- Concept of an ecosystem.
- Structure and function of an ecosystem.
- Producers, consumers and decomposers.
- Energy flow in the ecosystem.
- Ecological succession.
- Food chains, food webs and ecological pyramids.
- Introduction, types, characteristic features, structure and function of the following ecosystem: -

a. Forest ecosystem

b. Grassland ecosystem

c. Desert ecosystem

d. Aquatic ecosystems (ponds, streams, lakes, rivers, oceans, estuaries)

Unit 4: Biodiversity and its conservation (10 lectures)

• Introduction – Definition: genetic, species and ecosystem diversity.

• Bio-geographical classification of India

• Value of biodiversity: consumptive use, productive use, social, ethical, aesthetic and option values

• Biodiversity at global, National and local levels.

• India as a mega-diversity nation

• Hot-sports of biodiversity.

• Threats to biodiversity: habitat loss, poaching of wildlife, man-wildlife conflicts.

• Endangered and endemic species of India

• Conservation of biodiversity: In-situ and Ex-situ conservation of biodiversity.

Unit 5: Environmental Pollution Definition (8 Hours)

• Cause, effects and control measures of: - a. Air pollution b. Water pollution c. Soil pollution d. Marine pollution e. Noise pollution f. Thermal pollution g. Nuclear hazards

• Solid waste Management: Causes, effects and control measures of urban and industrial wastes.

• Role of an individual in prevention of pollution.

• Pollution case studies.

• Disaster management: floods, earthquake, cyclone and landslides.

Unit 6: Social Issues and the Environment (8 Hours)

• From Unsustainable to Sustainable development

• Urban problems related to energy

• Water conservation, rain water harvesting, watershed management

• Resettlement and rehabilitation of people; its problems and concerns. Case Studies

• Environmental ethics: Issues and possible solutions.

• Climate change, global warming, acid rain, ozone layer depletion, nuclear accidents and holocaust. Case Studies.

• Wasteland reclamation.

• Consumerism and waste products.

• Environment Protection Act.

• Air (Prevention and Control of Pollution) Act.

- Water (Prevention and control of Pollution) Act
- Wildlife Protection Act
- Forest Conservation Act
- Issues involved in enforcement of environmental legislation.
- Public awareness.

Unit 7: Human Population and the Environment (6 Hours)

- Population growth, variation among nations.
- Population explosion – Family Welfare Programme.
- Environment and human health.
- Human Rights.
- Value Education.
- HIV/AIDS.
- Women and Child Welfare.
- Role of Information Technology in Environment and human health.
- Case Studies.

Unit 8: Field work (6 Hours)

- Visit to a local area to document environmental assets river/forest/grassland/hill/mountain
- Visit to a local polluted site-Urban/Rural/Industrial/Agricultural
- Study of common plants, insects, birds.
- Study of simple ecosystems-pond, river, hill slopes, etc.

Further Readings:

1. Agarwal KC, 2001. Environmental Biology, Nidhi Publishers Ltd. Bikaner.
2. Bharucha Erach, 2003. The Biodiversity of India, Mapin Publishing Pvt. Ltd, Ahmedabad – 380013, India.
3. Brunner RC, 1989, Hazardous Waste Incineration, McGraw Hill Inc. 480pgs.
4. Clark RS, Marine Pollution, Clanderson Press, Oxofrd (TB).
5. Cunningham WP, Cooper TH, Gorhani E & Hepworth MT, 2001. Environmental Encyclopaedia, Jaico Publishing House, Mumbai, 1196pgs.
6. De AK, Environmental Chemistry, Wiley Eastern Ltd.

7. Gleick HP, 1993. Water in Crisis, Pacific Institute for Studies in Development, Environment and Security. Stockholm Environmental Institute, Oxford University Press, 473pgs.
8. Hawkins RE, Encyclopedia of Indian Natural History, Bombay Natural History Society, Bombay (R)
9. Heywood VH, and Watson RT, 1995. Global Biodiversity Assessment. Cambridge University Press 1140pgs.
10. Jadhav H and Bhosale VM, 1995. Environmental Protection and Laws. Himalaya Publishing House, Delhi 284pgs.
11. Mckinney ML and Schoch RM, 1996. Environmental Science Systems and Solutions. Web enhanced edition, 639pgs.
12. Miller TG, Jr. Environmental Science, Wadsworth Publishing CO. (TB)
13. Odum EP, 1971. Fundamentals of Ecology. WB Saunders Co. USA, 574pgs.
14. Rao MN and Datta AK, 1987. Waste Water Treatment. Oxford and IBH Publishing Co. Pvt. Ltd. 345pgs.

ईएनवी-123*: पर्यावरण अध्ययन

क्रेडिट समतुल्यता: 4 क्रेडिट (एक क्रेडिट 10 घंटे के व्याख्यान / आयोजित कक्षा कार्यकलाप / संपर्क घंटे; 5 घंटे का प्रयोगशाला कार्य / प्रायोगिक / क्षेत्र कार्य / अनुशिक्षण (ट्यूटोरियल) / शिक्षक के नेतृत्व में कार्यकलाप तथा 15 घंटे का अन्य कार्यभार यथा स्वतंत्र वैयक्तिक /समूह कार्य; अनिवार्य / वैकल्पिक कार्य स्थानन (प्लेसमेंट); साहित्य सर्वेक्षण/ पुस्तकालय कार्य; आंकड़ा संग्रह/ क्षेत्र कार्य; शोध-पत्र / परियोजनाओं / शोध-निबंध / शोध-प्रबंध लेखन; सेमिनार, आदि के बराबर है)

पाठ्यक्रम का उद्देश्य: पाठ्यक्रम को इस प्रकार तैयार किया गया है, जिससे

- विद्यार्थी पर्यावरण अध्ययन की मूल बातों से परिचित हो सकें।
- विद्यार्थी पारिस्थितिकी-तंत्र की संकल्पना और इसकी संरचना तथा कार्यों से अवगत हो सकें।
- विद्यार्थी जैव-विविधता की संकल्पना, जैव-विविधता के लिए खतरे और जैव-विविधता को संरक्षित करने की कार्यनीतियों के प्रति जागरूक हो सकें।
- विद्यार्थी प्राकृतिक संसाधनों के संरक्षण की मूल बातों से परिचित हो सकें।
- विद्यार्थियों को पर्यावरणीय प्रदूषण की संकल्पना, पर्यावरणीय ह्रास में मनुष्यों की भूमिका और सामाजिक मुद्दों के बारे में जागरूक करना।

उपस्थिति संबंधी अपेक्षाएँ:

पाठ्यक्रम से पूरी तरह से लाभान्वित होने में सक्षम होने के लिए विद्यार्थियों से सभी व्याख्यानों में भाग लेने की अपेक्षा की जाती है।कम से कम 75% उपस्थिति अनिवार्य है, जिसके न होने पर विद्यार्थी को परीक्षा देने की अनुमति नहीं दी जा सकती है

मूल्यांकन मानदंड :

1. मध्य अवधि परीक्षा : 20%
2. अंत अवधि परीक्षा : 60%
3. सतत आंतरिक आकलन : 20%

इकाई 1: पर्यावरणीय अध्ययन की बहु-विषयक प्रकृति (2 घंटे)

- परिभाषा, विषय-क्षेत्र और महत्त्व
- सामान्य जन के लिए जागरूकता

* पर्यावरण विज्ञान विभाग की पाठ्य समिति की अगली बैठक में अनुमोदित किया जाना है

इकाई 2: प्राकृतिक संसाधन (12 घंटे)

- अक्षय और गैर-नवीकरणीय संसाधन : प्राकृतिक संसाधन और संबंधित समस्याएँ
    1. वन संसाधन: उपयोग और अतिदोहन, वनों की कटाई, केस अध्ययन। इमारती लकड़ी की कटाई, खनन, बांध और इनका वनों और जनजातीय लोगों पर प्रभाव
    2. जल संसाधन: सतह और भूजल का उपयोग और अति-उपयोग, बाढ़, सूखा, जल के लिए संघर्ष, बांध - लाभ और समस्याएँ।
    3. खनिज संसाधन: उपयोग और दोहन, खनिज संसाधनों के निष्कर्षण और उपयोग के पर्यावरणीय प्रभाव, केस अध्ययन।
    4. खाद्य संसाधन: विश्व खाद्य समस्याएँ, कृषि और अतिचारण के कारण परिवर्तन, आधुनिक कृषि के प्रभाव, उर्वरक-कीटनाशक समस्याएँ, जल भराव, लवणता, केस अध्ययन।
    5. ऊर्जा संसाधन: ऊर्जा की बढ़ती मांग, नवीकरणीय और गैर-ऊर्जा स्रोत, वैकल्पिक ऊर्जा स्रोतों का उपयोग केस अध्ययन।
    6. भूमि संसाधन: संसाधन के रूप में भूमि, भूमि क्षरण, मानव प्रेरित भूस्खलन, मिट्टी का कटाव और मरुस्थलीकरण।
- प्राकृतिक संसाधनों के संरक्षण में एक व्यक्ति की भूमिका।
- पोषनीय जीवन शैली के लिए संसाधनों का साम्यापूर्ण उपयोग।

इकाई 3: पारिस्थितिक तंत्र (8 घंटे)

- पारिस्थितिकी-तंत्र की संकल्पना।
- पारिस्थितिकी-तंत्र की संरचना और कार्य।
- उत्पादक, उपभोक्ता और अपघटक।
- पारिस्थितिक तंत्र में ऊर्जा प्रवाह।
- पारिस्थितिकीय अनुक्रमण।
- खाद्य श्रृंखला, खाद्य जाल (वेब्स) और पारिस्थितिक पिरामिड।
- निम्नलिखित पारितंत्र का परिचय, प्रकार, विशिष्ट लक्षण, संरचना एवं कार्य :-
    1. वन पारिस्थितिकी-तंत्र
    2. घास स्थल पारिस्थितिकी-तंत्र
    3. मरुस्थल पारिस्थितिकी-तंत्र
    4. जलीय पारिस्थितिकी प्रणालियाँ (तालाबें, जलधाराएँ, झीलें, नदियाँ, महासागर, ज्वारनदमुख)

इकाई 4: जैव विविधता और इसका संरक्षण (10 व्याख्यान)

- परिचय - परिभाषा: आनुवशिक, प्रजातियाँ और पारिस्थितिकी-तंत्र विविधता।
- भारत का जैव-भौगोलिक वर्गीकरण।
- जैव विविधता का मूल्य: उपभोग्य उपयोग, उत्पादक उपयोग, सामाजिक, नैतिक, सौंदर्यगत और वैकल्पिक मूल्य।
- वैश्विक, राष्ट्रीय और स्थानीय स्तरों पर जैव विविधता।
- भारत एक विशाल-विविधतापूर्ण राष्ट्र के रूप में
- जैव विविधता के अतिक्षेत्र/अधिकता वाले क्षेत्र (हॉट-स्पॉट्स)।
- जैव विविधता के लिए खतरे : प्राकृतवास नष्ट होना, वन्यजीवों का अवैध शिकार, मानव-वन्यजीव संघर्ष।
- भारत की लुप्तप्राय और स्थानिक प्रजातियाँ
- जैव विविधता का संरक्षण: जैव विविधता का मूल स्थान (इन-सीटू) और बाह्यस्थान (एक्स-सीटू) पर संरक्षण।

इकाई 5: पर्यावरण प्रदूषण की परिभाषा (8 घंटे)

- कारण, प्रभाव और इनके नियंत्रण के उपाय: (क) वायु प्रदूषण (ख) जल प्रदूषण (ग) मिट्टी का प्रदूषण (4) समुद्री प्रदूपण (ङ) ध्वनि प्रदूषण (च) ऊष्मीय प्रदूषण (छ) परमाणु खतरे।
- ठोस अपशिष्ट प्रबंधन: शहरी और औद्योगिक कचरे के कारण, प्रभाव और नियंत्रण के उपाय।
- प्रदूषण की रोकथाम में एक व्यक्ति की भूमिका।
- प्रदूषण का केस अध्ययन।
- आपदा प्रबंधन: बाढ़, भूकंप, चक्रवात और भूस्खलन

इकाई 6: सामाजिक समस्याएँ और पर्यावरण (8 घंटे)

- अपोषणीय से पोषणीय विकास तक
- ऊर्जा से संबंधित शहरी समस्याएँ
- जल संरक्षण, वर्षा जल संचयन, जलसंभर प्रबंधन
- लोगों का पुन: स्थापन और पुनर्वास; इसकी समस्याएँ और चिंताएँ। केस अध्ययन।
- पर्यावरण नैतिकता: मुद्दे और संभावित समाधान।
- जलवायु परिवर्तन, वैश्विक उष्मन, अम्ल वर्षा, ओजोन परत अवक्षय, परमाणु दुर्घटनाएँ और विध्वंस। केस अध्ययन।
- बंजर भूमि सुधार।
- उपभोक्तावाद और अपशिष्ट उत्पाद।
- पर्यावरण संरक्षण अधिनियम।
- वायु (प्रदूषण की रोकथाम और नियंत्रण) अधिनियम।
- जल (प्रदूषण की रोकथाम और नियंत्रण) अधिनियम।

- वन्यजीव संरक्षण अधिनियम।
- वन संरक्षण अधिनियम।
- पर्यावरण कानून के प्रवर्तन से जुड़े मुद्दे।
- जन जागरण।

इकाई 7: मानव जनसंख्या और पर्यावरण (6 घंटे)

- जनसंख्या वृद्धि, राष्ट्रों के बीच भिन्नता।
- जनसंख्या विस्फोट - परिवार कल्याण कार्यक्रम।
- पर्यावरण और मानव स्वास्थ्य।
- मानव अधिकार।
- मूल्य शिक्षा।
- एचआईवी/एड्स।
- महिला एवं बाल कल्याण।
- पर्यावरण और मानव स्वास्थ्य में सूचना प्रौद्योगिकी की भूमिका।
- केस अध्ययन।

इकाई 8: क्षेत्र कार्य (6 घंटे)

- नदी/जंगल/घास के मैदान/पहाड़/पर्वत पर पर्यावरणीय संपदा का दस्तावेजीकरण करने के लिए स्थानीय क्षेत्र का दौरा।
- स्थानीय प्रदूषित स्थल का दौरा-शहरी/ग्रामीण/औद्योगिक/कृषि।
- सामान्य पौधों, कीड़ों, पक्षियों का अध्ययन।
- सरल पारिस्थितिक तंत्र-तालाब, नदी, पहाड़ी ढलानों आदि का अध्ययन।

अतिरिक्त पाठ्य पुस्तकें :

1. अग्रवाल के.सी., 2001. एनवायर्नमेंटल बायोलॉजी, निधि प्रकाशक लिमिटेड बीकानेर।
2. भरूचा एराच, 2003, द बायोडायवर्सिटी ऑफ इंडिया, मैपिन पब्लिशिंग प्रा. लिमिटेड, अहमदाबाद - 380013, भारत।
3. ब्रूनर आरसी, 1989, हजार्ड्स वेस्ट मैनेजमेंट, मैकग्रा हिल इंक 480 पृष्ठ।
4. क्लार्क आरएस, मरीन पॉलुशन, क्लैंडरसन प्रेस, ऑक्सफ़ोर्ड (टीबी)।
5. कनिंघम डब्ल्यूपी, कूपर टीएच, गोरहानी ई और हेपवर्थ एमटी, 2001, एनवायर्नमेंटल एनसाइक्लोपीडिया, जैको पब्लिशिंग हाउस, मुंबई, 1196 पृष्ठ।
6. डे एके, एनवायर्नमेंटल केमिस्ट्री, विले इस्टर्न लिमिटेड

7. ग्लीक एचपी, 1993, वाटर इन क्राइसिस, पैसिफिक इंस्टीट्यूट फॉर स्टडीज इन डेवलपमेंट, एनवायर्नमेंट एंड सिक्यूरिटी। स्टॉकहोम एनवायर्नमेंटल इंस्टिट्यूट, ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, 473 पृष्ठ।
8. हॉकिन्स आरई, एनसाइक्लोपीडिया ऑफ़ इंडियन नेचुरल हिस्ट्री, बॉम्बे नेचुरल हिस्ट्री सोसाइटी, बॉम्बे (आर)
9. हेवुड वीएच, एंड वाटसन आरटी, 1995, ग्लोबल बायोडायवर्सिटी असेसमेंट, कैंब्रिज यूनिवर्सिटी प्रेस 1140 पृष्ठ।
10. जाधव एच एंड भोसले वीएम, 1995, एनवायर्नमेंटल प्रोटेक्शन एंड लॉज़, हिमालय पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली 284 पृष्ठ।
11. मैकिन्नी एमएल एंड स्कोच आरएम, 1996, एनवायर्नमेंटल साइंस सिस्टम्स एंड सोलूशन्स, वेब एनहांस्ड एडिशन, 639 पृष्ठ।
12. मिलर टीजी, जूनियर एनवायर्नमेंटल सांइस, वाड्सवर्थ पब्लिशिंग कं. (टीबी)
13. ओदुम ईपी, 1971, फंडामेंटल्स ऑफ़ इकोलॉजी, पश्चिम बंगाल सॉन्डर्स कंपनी यूएसए, 574 पृष्ठ।
14. राव एमएन एंड दत्ता एके, 1987, वेस्ट वाटर ट्रीटमेंट, ऑक्सफोर्ड एंड आईबीएच पब्लिशिंग कं. प्रा. लिमिटेड, 345 पृष्ठ

निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः –SKT 435 **क्रेडिट – 4**

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - निर्वचनविज्ञानम् (Science of Etymology)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – निरुक्ताध्यनेन निर्वचनज्ञानं भवति । प्रथमाध्यायेन पदानां भेदाः स्वरूपञ्च स्पष्टं भवति । द्वितीयाध्यायेन निर्वचनसिद्धान्तानाम् अध्यापनं भविष्यति ।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - निरुक्ताध्यनेन निर्वचनज्ञानं भवति । पदानां स्वरूपं स्पष्टं भवति । पदानाम् अर्थदृष्ट्या व्युत्पत्तिः ज्ञायते । वेदमन्त्राणां व्याख्याविधिः ज्ञायते । निर्वचनसिद्धान्तानां ज्ञानं भविष्यति । प्रतियोगिपरीक्षार्थं साहाय्यं भविष्यति ।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति]

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेश नस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते ।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - निरुक्तम् । **SKT435** **क्रेडिट – 4**

(सैद्धान्तिकम् 80% प्रायोगिकम् 20%(कक्ष्यायां निर्वचनाभ्यासः)

	अन्वितिसंख्या / विषयः	**अङ्काः**
(क.)	निरुक्तस्य प्रथमोऽध्यायः (तृतीयपादं विहाय)	50%
(ख.)	निरुक्तस्य द्वितीयः अध्यायः ।	35 %
(ग.)	प्रथमद्वितीयाध्याययोः (प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादं विहाय) वर्णितनिर्वचनानि ।	15%

निर्धारितग्रन्थाः-

१. यास्कीय हिन्दी निरुक्त, डॉ कपिलदेव शास्त्री, श्री चुन्नीलाल शुक्ल, साहित्य भण्डार, सुभाष बाजार मेरठ उ.प्र. 250002 ।

सहायकग्रन्थाः

क. निरुक्त मींमासा, पं. शिवनारायण शास्त्री, परिमल पब्लिकेशन्स दिल्ली ।

ख. निरुक्त शास्त्रम्, पण्डित भगवद्दत्त, रामलाल कपूर ट्रस्ट ।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
	निरुक्तम्	
1-2	निघण्टुपरिचयः	1
3-18	प्रथमोऽध्यायः (निपातप्रकरणं विहाय)	1
19-30	द्वितीयोऽध्यायस्य	1
31-40	निर्वचनाभ्यासः	1

16.4

हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय
Central University of Himachal Pradesh
(Accredited by NAAC with 'A+' Grade with CGPA of 3.42)

विभाग नाम : संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग

क्रमांक		पाठ्यक्रम कूट संख्या Course Code	पाठ्यक्रम नाम Course Name	श्रेयांक Credit	पेपर तैयार करने से सम्बन्धित (बाहरी परीक्षकों द्वारा,प्रयोगशाला,सेमिनार, फील्ड वर्क)
शास्त्री षष्ठ सत्रम् (24 श्रेयाङ्काः) SHASTRI (BA SANSKRIT) – 6th SEMESTER					
1.	Major-1	SKT406	समासः (Compound Words)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
2.	Major-2	SKT421	संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः (Introduction to Sanskrit Literature)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
3.	Minor-1	SKT439	वेदः दर्शनञ्च -2 (Veda & Philosophy- 2)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
4.	Minor 2/ Interdisciplinary	SKT438	ज्यौतिषम् -3 (Astrology – 3)	4	बाहरी परीक्षक द्वारा
5.	Vocational/ Skill Development	SKT472	भारतीयज्ञानप्रणाली -2 (Indian knowledge System -2)	2	आन्तरिक परीक्षा
6.	IKS	SKT473	योगाध्ययन एवम् अभ्यास	2	आन्तरिक परीक्षा
7.	Cultural Exchange	SKT487	सांस्कृतिकविनिमयः (Cultural Exchange)	4	आन्तरिक परीक्षा
8.	IDC (अन्यविभागीय छात्रों के लिए)	SKT215	मित्रकथा (अन्यविभागीय छात्रों के लिए)	2	आन्तरिक परीक्षा
9.	IDC	BYS106	समग्र स्वास्थ्य एवं योग (संस्कृत विभाग के छात्रों के लिए, योग विभाग द्वारा)	4	आन्तरिक परीक्षा

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः– SKT406

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – **समासाः (COMPOUNDS)**

श्रेयाङ्काः - 04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च १० होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां ५ होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगरकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिम् १५ होरासमानं भवति]

पाठ्यक्रमस्यउद्देश्यानि -पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं वर्तते व्याकरणस्य अध्ययनद्वारा संस्कृतभाषायाः शुद्धप्रयोगस्य सामर्थ्यसम्पादनपुरस्सरं संस्कृतवाङ्मयस्य गभीराध्ययने सौकर्यसम्पादनम्, तथा च संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तानां रचनात्मकावबोधसम्पादनम्।

उपस्थिते अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम ७५% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः – **पूर्णाङ्काः - 200**

माध्यमिकी परीक्षा – 20%

सत्रान्तपरीक्षा – 60%

सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%

पाठ्यक्रमः- SKT406 समासाः (COMPOUNDS)

<u>विषयान्तर्वस्तु</u>

अन्वितिसंख्या	विषयः	होराविभागः
1.	केवलसमासप्रकरणम्	3
2.	अव्ययीभावसमासप्रकरणम्	5
3.	तत्पुरुषसमासप्रकरणम्	12
4.	बहुव्रीहिसमासप्रकारणम्	10
5.	द्वन्द्वसमासप्रकरणम्	5
6.	एकशेषप्रकरणम्	2
7.	अलुक्समासप्रकरणम्	2
8.	समासाश्रयप्रकरणम्	1

व्याख्यानानां योजना -

व्याख्यानानां सङ्ख्या	व्याख्यानानां विषयाः	निर्धारितानि पुस्तकानि
1,2,3	केवलसमासप्रकरणम्	1,2,3
4,5,6,7,8	अव्ययीभावसमासप्रकरणम्	1,2,3
910,11,12,13,14,15,16,17,18,19, 20	तत्पुरुषसमासप्रकरणम्	1,2,3

21,22,23,24,25,26,27, 28,29, 30	बहुव्रीहिसमासप्रकारणम्	1,2,3
31,32,33,34, 35,	द्वन्द्वसमासप्रकरणम्	1,2,3
36, 37	एकशेषप्रकरणम्	
38, 39,	अलुक्समासप्रकरणम्	
40	समासाश्रयप्रकरणम्	

निर्धारितग्रन्थाः -

१. मध्यसिद्धान्तकौमुदी, सुबोधिनीव्याख्या,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।

सन्दर्भग्रन्थाः –

1. मध्यसिद्धान्तकौमुदी,बालमनोरमा संस्कृतटीका भाषाटीकासहितम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
2. लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमी व्याख्या (भाग १-३) शास्त्री भीमसेन, भैमी प्रकाशन, दिल्ली।
3. वृहद् अनुवाद चन्द्रिका, चक्रधर नौटियाल, मोतीलाल बनारसी दास, नई दिल्ली।
4. लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोविन्दाचार्यः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान वाराणसी।
5. लघुसिद्धान्तकौमुदी, शास्त्री धरानन्दः, मूल एवं हिन्दी व्याख्या, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली।

संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः – SKT 421 **क्रेडिट – 4**

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – संस्कृत'टेट'-संस्कृत'कमीशन'-संस्कृत'नेट'-इत्यादीनां विविधप्रतियोगी-परीक्षाणां सिद्धता भवेत्, एतदर्थं निम्नलिखित शास्त्राणां स्थूलपरिचयप्रदानम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् – प्रतियोगी – परीक्षादृष्ट्या संस्कृतशास्त्राणां स्थूलपरिचयो भविष्यति। संस्कृतवाङ्मयस्य स्थूलतया ज्ञानं भविष्यति। प्राचीनभारतीयदार्शनिकज्ञानपरम्परायाः परिचयो भविष्यति।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः		(पूर्णाङ्काः - 200)
(क) माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः SKT421 **क्रेडिट – 4**

अन्वितिसंख्या **विषयः** **अध्यापनम्**

(क.) वैदिकवाङ्मयम्

- **वैदिक** साहित्यस्य स्थूलपरिचयः **(नाममात्रम्)** {संहिता, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषद्, शाखाः, संवादसूक्तानि (पुरुरवा-उर्वशी, यम-यमी, सरमा-पणि, विश्वामित्र-नदी- कथा, मन्त्रसंख्या, ऋषि/देवता, छन्दश्च), वेदाङ्गानि (वेदपुरुषस्य परिचयः) } - ०१
- ***प्रमुखसूक्तानां विषयवस्तोः स्थूलपरिचयः –*** - ०५

  ऋग्वेदः – अग्निः (१.१), पुरुषः (१०.९०), हिरण्यगर्भः (१०.१२१), नासदीयः (१०.१२९)

  शुक्लयजुर्वेदः – शिवसंकल्पः {अध्यायः ३४, (१-६)}

  अथर्ववेदः – पृथिवी (विषयवस्तुः, ऋषि, देवता, छन्दश्च)

  प्रमुख-**उपनिषदां** विषयवस्तोः सामान्यपरिचयः प्रसिद्धमन्त्राश्च – ईश, कठ, केन, तैत्तिरीय - ०३

(ख.) दर्शनशास्त्रम् -

- ***प्रमुखदर्शनानां सामान्यपरिचयः*** (चार्वाक्-जैन-बौद्ध-वेदान्त-न्याय-सांख्य-योग-वैशेषिक-मीमांसा च)- ०२
- **तर्कभाषा -** पदार्थः, कारणम्, प्रमाणम्, प्रमेयः इत्येतेषां स्थूलपरिचयः - ०१

(ग.) *अलङ्कारशास्त्रम्* –

- ➢ ***अलङ्कारशास्त्रस्य स्थूलपरिचयः*** (सम्प्रदायस्य सामान्यपरिचय, प्रवर्तकाचार्यश्च) – रससम्प्रदायः, अलङ्कारसम्प्रदायः, रीतिसम्प्रदायः, ध्वनिसम्प्रदायः, वक्रोक्तिसम्प्रदायः, औचित्यसम्प्रदायः - ०१
- ➢ ***काव्यलक्षणं / काव्यस्वरूपम्*** – साहित्यदर्पणः, काव्यप्रकाशः, ध्वन्यालोकः, रसगंगाधरः ०१
- ➢ ***काव्यभेदाः*** - साहित्यदर्पणः, काव्यप्रकाशः, रसगंगाधरः ०१
- ➢ ***काव्यप्रयोजनानि, काव्यहेतवः*** (काव्यप्रकाशानुसारम्) ०१
- ➢ नाट्यशास्त्रस्य रसाध्यायस्य **सङ्ग्रहस्य** परिचयः ०३
- ➢ ***छन्दपरिचयः*** – आर्या, अनुष्टुप, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजाति, वसन्ततिलका, वंशस्थ, द्रुतविसम्बितम्, शालिनी, मालिनी, शिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा। ०६

(घ.) **संस्कृतसाहित्यम् -**

- ➢ ***कवीनां कविकृतीनाञ्च सामान्यपरिचयः*** (कविः, कृतयः नाटकानि वा) – भासः, कालिदासः, शूद्रकः, भारविः, भवभूतिः, माघः, हर्षः, विशाखदत्तः, दण्डी, भट्टनारायणः, बिल्हण - १०
- ➢ ***संस्कृतकाव्यस्य सामान्यपरिचयः*** (स्वरूपम्, कथावस्तुः, प्रथमसर्गस्य प्रसिद्धसूक्तयः) – किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम्, रघुवंशम्, नैषधीयचरितम् - ०१
- ➢ ***संस्कृतनाटकस्य सामान्यपरिचयः*** (स्वरूपम्, कथावस्तुः, प्रसिद्धसूक्तयः) – स्वप्नवासवदत्तम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, उत्तररामचरितम्। - ०१

(ङ.) **आर्षसाहित्यं पौराणिकसाहित्यञ्च –**

- ➢ ***महापुराणस्य लक्षणम्, महापुराणानाम्, उपपुराणानाञ्च*** – स्थूलपरिचयः **(नाममात्रम्)** ०१
- ➢ ***महाभारतस्य रामायणस्य*** स्वरूपस्य सामान्यपरिचयः ०२

निर्धारितग्रन्थौ -

1. **संस्कृत दीपशिखा** – डॉ० विवेक शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
2. **तर्कभाषा** (हिन्दी-व्याख्योपेता) – डॉ० विवेक शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

सहायकग्रन्थाः

1. आचार्य बलदेव उपाध्यायः, संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ।
2. उमाशङ्करशर्मा ऋषि, संस्कृत साहित्य का इतिहास, चौखम्बा भारतीय अकेडमी, वाराणसी।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-09	"क" भागः	1
10-12	"ख" भागः	1, 2
13-25	"ग" भागः	1
26-37	"घ" भागः	1
38-40	"ङ" भागः	1

वेदः दर्शनञ्च - 2 (Veda & Philosophy-2)

पाठ्यक्रमस्य कूटक्रमाङ्कः – SKT 439 **क्रेडिट – 4**

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - वेदः दर्शनञ्च - 2 (Veda & Philosophy - 2)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – वेददर्शनयोः अन्तर्गतं मींमांसादर्शनस्य प्रकरणग्रन्थस्य अर्थसंग्रहस्य अध्ययनं कारिष्यते। अध्ययनेन यज्ञमन्त्रार्थवेदभाष्यमीमांसानां परम्पराज्ञानं च भविष्यति। छात्राः अग्न्याधाने श्रौताग्नीनाम् आधानविधिं पाठिष्यन्ति।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - वेददर्शनयोः अन्तर्गतम् अर्थसंग्रहस्य अध्ययनेन यज्ञविधेः, मन्त्रार्थस्य, मींमासापरम्परायाः ज्ञानं च भविष्यति। अग्न्याधानाध्यनेन श्रौताग्नीनां परिचयः, श्रौतयागावगमने च सरलता भविष्यति।। प्राचीनभारतीयदार्शनिकज्ञानपरम्परायाः परिचयो भविष्यति।

क्रेडिट :04 [एकम् क्रेडिट व्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादि 15 होरासमानं भवति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमं 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

मूल्याङ्कनस्य विभागः			**(पूर्णाङ्काः - 200)**
(क)	माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख)	सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग)	सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

पाठ्यक्रमशीर्षकम् - वेदः दर्शनञ्च - 2 (Veda & Philosophy - 2) SKT439

(सैद्धान्तिकम् 60% प्रायोगिकम् 40%)

अन्वितिसंख्या	**विषयः**	**अङ्काः**
(क.)	अर्थसंग्रहः (आरम्भात् समाख्यानिरूपणं यावत्)	80%
(ख.)	अग्न्याधानम् (अग्न्याधेयम्, गार्हपत्याधानम्, दक्षिणाग्न्याधानम्, सभ्यावसथ्ययोरग्न्योराधानम्-यज्ञतत्त्वप्रकाशः)	20%

निर्धारितग्रन्थाः:-

1. अर्थसंग्रहः – श्री लौगाक्षिभास्करः,डॉ. कामेश्वरनाथमिश्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
2. यज्ञतत्त्वप्रकाशः – श्रीचिन्नस्वामिशास्त्री, मद्रास ला जर्नल प्रैस।

सहायकग्रन्थाः

अर्थसंग्रहः – राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानम्।

कात्यायनश्रौतसूत्रम् - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।

व्याख्यानयोजना –

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयः	निर्धारितपुस्तकानि
1-15	आरम्भात् विनियोगविधिं यावत्	1
16-32	विनियोगविधितः समाख्यानिरूपणं यावत्	1
33-40	अग्न्याधानादिकम्	2

ज्योतिषम् – 3 (Astrology - 03)

पाठ्यक्रमकूटक्रमाङ्कः –SKT-438

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् – ज्योतिषम् – 3 (Astrology - 03)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि – छात्राः कुण्डलीनिर्माणेन मेलापकेन प्रश्नविद्यया च परिचिताः भविष्यन्ति। अत्र एतेषां सामान्यपरिचयः प्रदास्यते।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलानि -

1. सामान्येन कुण्डलीनिर्माणस्य परिज्ञानम्।
2. मेलापकविचारे प्रश्नादिज्ञानस्य आवश्यकतावगमः।
3. विंशोत्तरीयोगिन्यादिदशानां सामान्यबोधः।

श्रेयाङ्काः - 04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम् – संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, परियोजनायाः / व्यावहारिककार्यस्य / अनुशिक्षणस्य / शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति]

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणां कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतम 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्ष्यासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

पूर्णाङ्काः - 200

मूल्याङ्कनस्य मापदण्डः –

- ☐ **माध्यमिकी परीक्षा– 20%**
- ☐ **सत्रान्तपरीक्षा- 60%**
- ☐ **सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् – 20%**

ज्योतिषम् – 3 (Astrology - 03)

☐ **विषयान्तर्वस्तु**

अन्वितिसंख्या	विषयः	होराविभागः
१.	घट्यादिकालज्ञानम्	(०१)
२.	इष्टकालसाधनम्	(०२)
३.	लग्नसाधनम्	(०२)

४. भावसाधनम् (०२)

५. ग्रहस्पष्टीकरणम् (०४)

६. षड्वर्गसाधनम् (०६)

७. चलितकुण्डलीनिर्माणम् (०२)

८. विंशोत्तरीदशासाधनम् (०२)

९. अष्टोत्तरीदशासाधनम् (०२)

१०. योगिनीदशासाधनम् (०२)

११. मेलापकविचारः (१०)

१२. प्रश्नविद्या (०५)

निर्धारितग्रन्थौ-

1.भारतीयकुण्डलीविज्ञान, मीठालाल हिम्मतराम ओझा, भारतीय विद्या प्रकाशन,दिल्ली

2.भारतीय ज्योतिष, डा. नेमिचन्द्रशास्त्री, भारतीयज्ञानपीठ,नयी दिल्ली

सन्दर्भग्रन्थः-

मानसागरी, खेमराज श्रीकृष्णदास

व्याख्यानयोजना

व्याख्यानसंख्या	व्याख्यानविषयाः	निर्धारितपुस्तकानि
1-3	घट्यादिकालज्ञानम्, इष्टकालसाधनम्	भारतीय ज्योतिष
4-19	लग्नसाधनम्, भावसाधनम् ,ग्रहस्पष्टीकरणम् षड्वर्गसाधनम् , चलितकुण्डलीनिर्माणम्	भारतीय कुण्डली विज्ञान
20-40	विंशोत्तरीदशासाधनम् अष्टोत्तरीदशासाधनम्, योगिनीदशासाधनम् , मेलापकविचारः प्रश्नविद्या	भारतीय ज्योतिष

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT- 472
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - भारतीय ज्ञान प्रणाली (2)
श्रेयाङ्काः - 02

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि - छात्रेभ्यः संस्कृतवाङ्मये स्थितस्य प्राचीनज्ञानस्य परम्परायाः प्रथानां च परिचयप्रदानम् । राष्ट्रस्य सम्यक् संस्कृतज्ञानस्य इतिहासविषये समृद्धसंस्कृतिविषये छात्रेषु सक्रियता भविष्यति । संस्कृतज्ञानस्य परम्परायाः संस्कृतेश्च वैज्ञानिकमूल्यानाम् च अवबोधनम् । भारतीयज्ञानस्य आधुनिकवैज्ञानिकप्रतिमानस्य च व्यावहारिकपक्षे परिवर्तनम् । भारतीयज्ञानपरम्परायाम् अनुसन्धानार्थं गभीराध्ययनाय अवसरप्रदानम्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् - अस्य पाठ्यक्रमस्य समाप्तेः अनन्तरं छात्रेषु संस्कृतवाङ्मये स्थितस्य भारतीयपारम्परिकज्ञानस्य प्रथायाश्च विषये तथा च भारतस्य परम्परायाः संस्कृतेश्च वैज्ञानिकमूल्यानाम् विषये एका समग्रा अन्तर्दृष्टिः प्राप्ता भविष्यति । अनुसन्धानसमये दृष्टे व्यापकता, भारतीयात्मिका मौलिकता, स्पष्टता प्रामाणिकता, पाण्डुलेखानाम् अन्वेषणे विश्लेषणे च रुचिः, भारतीयज्ञानपरम्पराम् आश्रित्य अन्तर्वैषयिकशोधकार्ये प्रवृत्तिः च भविष्यति ।

श्रेयाङ्काः :04 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति ।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति । कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः		**(पूर्णाङ्काः - 200)**
(क) माध्यमिकी परीक्षा	–	20%
(ख) सत्रान्तपरीक्षा	–	60%
(ग) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	–	20%

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - भारतीय ज्ञान प्रणाली (2)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT- श्रेयाङ्काः - 02

(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	प्रतिशतम्

अन्विति -1: वेदशास्त्र-परम्परा (संक्षेपेण) 25%

क. वेदाः, शाखाः, भाष्यकाराः

ख. ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषदः

अन्विति -1: उपवेदशास्त्र-परम्परा (संक्षेपेण) 25%

क. **आयुर्वेदशास्त्रपरम्परा**- अष्टाङ्गायुर्वेदः (शल्य-शालाक्य-काय-भूतविद्या-कौमारभृत्य-अगद-रसायन-वाजीकरणानि), वृक्षायुर्वेदः, पशुपक्षि-आयुर्वेदः

ख. **धनुर्वेदशास्त्रपरम्परा** – (शस्त्रास्त्रप्रयोगशास्त्रम्)

ग. **गन्धर्ववेदशास्त्रपरम्परा** – (संगीत-नृत्य-वादनानि)

घ. **अर्थवेदशास्त्रपरम्परा** – (अर्थशास्त्रम्, राजनीतिशास्त्रम्) अथवा स्थापत्यवेदशास्त्रपरम्परा – (वास्तुशास्त्रम्)

अन्विति -111: वेदाङ्गशास्त्र-परम्परा (संक्षेपेण) 25%

क. **शिक्षाशास्त्रपरम्परा** – प्रातिशाख्यग्रन्थाः, शिक्षाग्रन्थाः

ख. **व्याकरणशास्त्र-परम्परा** – आदिवैयाकरणाः,पाणिनिपूर्ववर्ति- वैयाकरणाः, पाणिनीय-वैयाकरणाः, पाणिन्युत्तरकालिकवैयाकरणाः, आधुनिकभाषाविज्ञानम्

ग. **निरुक्तशास्त्र-परम्परा** – निघण्टुः (कोशाः अपि), निरुक्तम्

घ. **छन्दशास्त्र-परम्परा** – वैदिकी, लौकिकी

ङ. **ज्यौतिषशास्त्र-परम्परा** – वैदिकम् – ऋग्ज्योतिषम्, यजुर्ज्योतिषम्, अथर्वज्योतिषम् लौकिकम् - त्रयः स्कन्धाः – सिद्धान्त (खगोलशास्त्रम् अपि)-संहिता-होरा (फलितम् अपि)

च. **कल्पशास्त्र-परम्परा** – श्रौतसूत्रम्, गृह्यसूत्रम्, शुल्बसूत्रम्(अङ्कगणितम्, रेखागणितम्, बीजगणितम् अपि), धर्मसूत्रम् (धर्मशास्त्राणि, स्मृतयः, पुराणानि, नीतिग्रन्थाः अपि)

अन्विति -1V: वेद-उपाङ्गशास्त्र-परम्परा (संक्षेपेण) 25%

क. **सांख्यशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

ख. **योगशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

ग. **न्यायशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

घ. **वैशेषिकशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

ङ. **मीमांसाशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

च. **वेदान्तशास्त्र-परम्परा** – प्राच्या, नव्या

तुलनार्थम् - नास्तिकदर्शन-परम्परा – जैनदर्शनम्, बौद्धदर्शनम्, चार्वाकदर्शनम्

पाश्चात्यदर्शनपरम्परा –

अन्विति -1V: विकीर्णशास्त्र-परम्परा (प्राध्यापकः अधोलिखितानाम् एतादृशानां शास्त्रपरम्पराणां विषये संक्षेपेण कक्ष्यायां चर्चयेत्)

क. नाट्यशास्त्र-परम्परा
ख. शिल्पशास्त्र-परम्परा
ग. पाकशास्त्र-परम्परा
घ. कामशास्त्र-परम्परा
ङ. चतुष्षष्ठीकलाशास्त्र-परम्परा
च. मूर्ति-चित्रशास्त्र-परम्परा
छ. रसायनशास्त्र-परम्परा
ज. इतिहासशास्त्र-परम्परा – राजतरङ्गिणी, रामायणं, महाभारतम्

इत्यादयः

❖ निर्धारितग्रन्थाः

- वैदिक साहित्य का इतिहास, प्रो. पारसनाथ द्विवेदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् , वाराणसी
- संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, बलदेव उपाध्यायः, शारदा मन्दिर, काशी,वाराणसी,
- दर्शनशास्त्र का अन्तरङ्ग इतिहास, राकेश शास्त्री, चौखम्बा ओरिन्टालिया, दिल्ली

❖ सहायकग्रन्थाः

- संस्कृत साहित्य का इतिहास, बलदेव उपाध्याय, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् , वाराणसी
- ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्यायः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् वाराणसी,
- भारतीय दर्शन, जगदीश शर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्स, वाराणसी।

व्याख्यानयोजना

व्याख्यान-संख्या	व्याख्यानविषयः
1-04	**वेदशास्त्र-परम्परा** वेदाः, शाखाः, भाष्यकाराः, ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषदः
05-08	**उपवेदशास्त्र-परम्परा** आयुर्वेदशास्त्रपरम्परा, धनुर्वेदशास्त्रपरम्परा, गन्धर्ववेदशास्त्रपरम्परा, अर्थवेदशास्त्रपरम्परा अथवा स्थापत्यवेदशास्त्रपरम्परा
09-12	**वेदाङ्गशास्त्र-परम्परा** शिक्षाशास्त्रपरम्परा, व्याकरणशास्त्र-परम्परा, निरुक्तशास्त्र-परम्परा, छन्दशास्त्र-परम्परा, ज्यौतिषशास्त्र-परम्परा, कल्पशास्त्र-परम्परा
13-16	**वेद-उपाङ्गशास्त्र-परम्परा** सांख्यशास्त्र-परम्परा, योगशास्त्र-परम्परा, न्यायशास्त्र-परम्परा, वैशेषिकशास्त्र-परम्परा, मीमांसाशास्त्र-परम्परा, वेदान्तशास्त्र-परम्परा, नास्तिकदर्शन-परम्परा – जैनदर्शनम्, बौद्धदर्शनम्, चार्वाकदर्शनम्, पाश्चात्यदर्शनपरम्परा
17-20	**विकीर्णशास्त्र-परम्परा** नाट्यशास्त्र-परम्परा, शिल्पशास्त्र-परम्परा, पाकशास्त्र-परम्परा, कामशास्त्र-परम्परा, चतुष्षष्ठीकलाशास्त्र-परम्परा, मूर्ति-चित्रशास्त्र-परम्परा, रसायनशास्त्र-परम्परा, इतिहासशास्त्र-परम्परा – राजतरङ्गिणी, रामायणं, महाभारतम्

संस्कृतविभागः
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालयः
Central University of Himachal Pradesh

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT-473
पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - योगाध्ययनम् अभ्यासश्च
श्रेयाङ्काः - 02

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् - छात्रः प्राचीनभारतीयपरम्परायाः प्राचीनयोगपद्धत्याः च परिचितः भवेत् तथा च स्वजीवने योगम् आश्रित्य स्वस्थजीवनं जीवेत्।

पाठ्यक्रमस्य प्रतिफलम् -

- छात्रस्य योगदर्शनस्य यौगिकाभ्यासानां मौलिकज्ञानं भविष्यति।
- छात्रः योगाभ्यासाय शारीरिकरूपेण मानसिकरूपेण च सज्जः भविष्यति।
- छात्रः आसनानां प्राणायामाणां च व्यावहारिकज्ञानेन परिचितः भविष्यति।
- छात्रः योगाभ्यासं दैनिकजीवने संयोजयितुं सक्षमः भविष्यति।
- छात्रस्य मनसि योगस्य प्रचाराय प्रसाराय च रुचिः उत्पन्ना भविष्यति।

श्रेयाङ्काः :02 [एकश्रेयाङ्कव्याख्यानम्– संघटितकक्ष्यागतिविधेः वैयक्तिकसम्पर्कस्य च 10 होरासमानम्, प्रयोगशालायाः/व्यावहारिककार्यस्य/अनुशिक्षणस्य/शिक्षकनियन्त्रितगतिविधीनां 5 होरासमानम्, अन्यकार्याणि यथा स्वतन्त्रव्यक्तिगतकार्याणि, सामूहिककार्याणि, निर्धारितानि अनिवार्य/वैकल्पिककार्याणि, साहित्यसमीक्षा, पुस्तकालयकार्याणि, तथ्यसंग्रहाः, शोधपत्रलेखनम्, संगोष्ठीपत्रलेखनादिकम् 15 होरासमानं भवति।

उपस्थितेः अनिवार्यता - पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अवबोधाय तस्य च लाभानां सुनिश्चयाय छात्राणाम् कक्ष्यासु उपवेशनम् अत्यन्तमनिवार्यमस्ति। कक्ष्यासु न्यूनतमा 75% उपस्थितिः न भवति चेत् छात्राणां परीक्षासु उपवेशनस्य अवसरः निरस्तीकर्तुं शक्यते।

मूल्याङ्कनस्य विभागः	**(पूर्णाङ्काः - 200)**
(क) सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम्	20% (आन्तरिकमूल्याङ्कने छात्रेभ्यः योगस्य प्रचार-प्रसारसम्बन्धिनि अभ्यास-सम्बन्धिनि च कार्याणि दातुं शक्यन्ते येषां प्रमाणीकरणं चलचित्रमाध्यमेन (वीडियो क्लिप) अथवा छायाचित्र-माध्यमेन कर्तुं शक्येत)
(ख) मध्यावधि परीक्षा	20% (लिखितपरीक्षा सैद्धान्तिकी)
(ग) सत्रान्तपरीक्षा	60% (प्रायोगिकी – आसन-प्राणायाम-मुद्रादीनां प्रदर्शनात्मिकी परीक्षा तथा विषयज्ञानस्य मौखिकी परीक्षा आन्तरिकविशेषज्ञैः (विश्वविद्यालयस्य) अथवा बाह्यविशेषज्ञैः कारयितुं शक्यते)

संस्कृतविभाग:
हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय:
Central University of Himachal Pradesh

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - योगाध्ययनम् अभ्यासश्च
पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः – SKT-473 श्रेयाङ्काः - 02
(सैद्धान्तिकम् 50%, प्रायोगिकञ्च 50%)

विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	प्रतिशतम्

अन्विति -1: योगपरिचयः **20%**

- भारतीयजीवनपद्धतिः - चतुराश्रमाः, आहारः, विहारः, आचारः विचारः च
- स्वास्थ्यस्य परिभाषा (आयुर्वेदस्य विश्वस्वास्थ्य-संघटनस्य च), त्रिदोषस्य स्वास्थ्यस्य च महत्त्वम्
- योगस्य उद्गमः, अर्थः परिभाषा उद्देश्यम् च

अन्विति -11: योगस्य मूलसिद्धान्ताः **20%**

- पातञ्जलयोगदर्शनम् - चित्तवृत्तयः, चित्तवृत्तीनां निरोधोपायाः, अष्टाङ्गयोगः, क्रियायोगः
- श्रीमद्भगवद्गीतायाः आधारेण सामान्यपरिचयः - स्थितप्रज्ञलक्षणम्, कर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः आदयः

अन्विति -111: योगिनां जीवनपरिचयः योगस्य आधुनिकसंस्थानानि च **20%**

- महर्षिपतञ्जलिः, स्वामिविवेकानन्दः, योगानन्दपरमहंसः, वी०के०एस०अयङ्गरः आदयः
- योगस्य क्षेत्रे संस्थानानां योगदानम् : स्वामिविवेकानन्दयोग-अनुसन्धानसंस्थानम्, मोराजीदेसाई-राष्ट्रिययोगसंस्थानम्, पतञ्जलियोगपीठम् आदिनि

अन्विति -1V: प्रायोगिकः योगपरिचयः **20%**

- सूक्ष्मव्यायामाः विशेषतः गुल्फ-जानु-नितम्बसन्धि-स्कन्ध-ग्रीवा-आदीनाम्
- सूर्यनमस्कारः, उष्णव्यायामः, ध्यानयोगः
- आसनानि-
  - उपविश्य करणीयानि आसनानि - पद्मासनं, वज्रासनं, उष्ट्रासनं, शशाकासनं, मत्स्यासनं, मण्डूकासनम् इत्यादीनि)
  - अधिशीय करणीयानि आसनानि -
    - उदरशयेन करणीयानि आसनानि - भुजङ्गासनं, मकरासनं, शलभासनम्
    - पृष्ठशयेन करणीयानि आसनानि - पवनमुक्तासनं, नौकासनं, हलासनं, कर्णपीडासनं, सेतुबन्धासनं, शवासनम्
  - उत्थाय करणीयानि आसनानि - ताडासनं, उत्कटासनं, कटिचक्रासनं, ध्रुवासनं, वृक्षासनं, वीरभद्रासनं, नटराजासनं, त्रिकोणासनम्
- प्राणायामः - भस्त्रिका, उज्जायी, अनुलोम-विलोमौ, पूरक-रेचकौ, आभ्यन्तर-बाह्यकुम्भकौ, उद्गीथः, भ्रामरी इत्यादयः।
- रोगानुसारं योगचिकित्सा, मर्मचिकित्सा (एक्यूप्रेशर), मुद्राचिकित्सा, विपश्यना आदयः

अन्विति -V: योगः समाजश्च **20%**

- अन्ताराष्ट्रिययोगदिवसः -
  - परिचयः महत्त्वं च
  - कार्यक्रमार्थं योजना, आयोजनं सहभागिता च
- समाजे योगशिविरस्य आयोजनं तस्मिन् सामाजिकी सहभागिता
  - शिविरस्य उद्देश्यम् -
    - समाजे योगमहत्त्वस्य प्रचारप्रसार-करणम्
    - परियोजना (प्रोजेक्ट)

❖ निर्धारितग्रन्थाः

- पातञ्जल योगदर्शनम् (हिन्दी भाष्य सहित), विक्रमी संवत् 2067, गीता प्रेस गोरखपुर, उ० प्र०
- हठयोग प्रदीपिका, प्रो० ज्ञान शंकर सहाय, चौखम्बा सुरभारती वाराणसी, 2021

❖ सहायकग्रन्थाः

- योग साधना एवं योग चिकित्सा रहस्य, स्वामी रामदेव, दिव्य प्रकाशन हरिद्वार, 2004
- कल्याण का योग तत्वांक – गीता प्रेस, गोरखपुर
- प्राणायाम रहस्य – स्वामी रामदेव, दिव्य प्रकाशन हरिद्वार, 2007

व्याख्यानयोजना

व्याख्यान -संख्या	व्याख्यानविषयः
1-04	योगपरिचयः
05-08	योगस्य मूलसिद्धान्ताः
09-12	योगिनां जीवनपरिचयः योगस्य आधुनिकसंस्थानानि च
13-16	प्रायोगिकः योगपरिचयः
17-20	योगः समाजश्च

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय
Central University of Himachal Pradesh

पाठ्यक्रम कोड : (विभाग द्वारा दिया जायेगा) SKT 473
पाठ्यक्रम नाम : योग अध्ययन एवं अभ्यास
श्रेयाङ्क : 2

(50% **सैद्धांतिक** + 50% **प्रायोगिक**)

श्रेयाङ्क - एक क्रेडिट का व्याख्यान संघटित - कक्षा गतिविधि एवं वैयक्तिक सम्पर्क के लिये 10 घंटेप्रयोगशाला , / व्यावहारिक कार्य / अनुशिक्षण / शिक्षक नियन्त्रित गतिविधियाँ 5 घंटे, अन्य कार्य यथा व्यक्तिगत कार्य, सामूहिक कार्य, वैकल्पिक कार्य, पुस्तकालय समीक्षा, शोध, कार्यशाला इत्यादि 15 घंटे रहेगा।

पाठयक्रम के उद्देश्य – छात्र प्राचीन भारतीय परम्परा एवं प्राचीन योग पद्धति से परिचित हो पायें और योग को अपने जीवन में में अपनाकर स्वस्थ जीवन जियें।

अधिगम के प्रतिफल:

- योग दर्शन एवं अभ्यास का मौलिक ज्ञान।
- छात्र योगाभ्यास के लिए शारीरिक और मानसिक रूप से तैयार होंगे।
- आसन एवं प्राणायाम के व्यावहारिक ज्ञान से छात्र परिचित होंगे।
- दैनिक जीवन में योगाभ्यास को सम्मिलित करने में सक्षम बनेंगे।
- छात्रों के मन में योग के प्रचार-प्रसार के लिए रुचि उत्पन्न होगी।

उपस्थिति की अनिवार्यता - पाठ्य विषय की पूर्णतया अवबोध, प्रायोगिक ज्ञान एवं अन्यविध लाभों के लिये कक्षाओं में छात्रों का उपवेशन अत्यन्त अनिवार्य है। कक्षाओं में न्यूनतम 70 % उपस्थिति न होने पर छात्रों को परीक्षा में बैठने के अवसर को निरस्त कर दिया जायेगा।

मूल्यांकन प्रकार :

- **आंतरिक मूल्याङ्कन** : 20% (आन्तरिक मूल्याङ्कन में छात्रों को योग प्रचार - प्रसार एवं अभ्यास सम्बन्धी कार्य दिया जा सकता है जो कि वीडियो क्लिप अथवा छायाचित्रों से प्रमाणित किया जा सके)
- **मध्यावधि परीक्षा** : 20% (लिखित परीक्षा सैद्धान्तिक)
- **अंतिम अवधि परीक्षा** : 60% (प्रायोगिक - आसन, प्राणायाम, मुद्रा - प्रदर्शनात्मक परीक्षा तथा विषय ज्ञान की मौखिक परीक्षा। विश्वविद्यालय के आन्तरिक विशेषज्ञ अथवा बाह्य विशेषज्ञ द्वारा करवाया जा सकता है)

पाठ्यक्रम विषयवस्तु :

इकाई 1: योग परिचय

- भारतीय जीवन प्रद्धति (चतुराश्रम, आहार - विहार, आचार-विचार)
- स्वास्थ्य : परिभाषा (आयुर्वेद एवं विश्व स्वास्थ्य संगठन), त्रिदोष एवं स्वास्थ्य का महत्व
- योग: उद्गम, अर्थ, परिभाषा एवं उद्देश्य

इकाई 2: योग के मूल सिद्धांत

- पतंजलि योग दर्शन : चित्तवृति, चित्तवृतियों के निरोध के उपाय,अष्टांग योग, क्रिया योग
- श्रीमद्भगवद्गीता के आधार पर सामान्य परिचय : स्थित प्रज्ञ, कर्मयोग, ज्ञान योग, भक्ति योग

हिमाचल प्रदेश केंद्रीय विश्वविद्यालय

Central University of Himachal Pradesh

इकाई 3 : योगियों का जीवन परिचय एवं योग के आधुनिक संस्थान

- महर्षि पतंजलि, स्वामी विवेकानंद, योगानन्द परमहंस, बी० के० एस० अयंगर
- योग के क्षेत्र में संस्थानों का योगदान : स्वामी विवेकानन्द योग अनुसंधान संस्थान, मोरारजी देसाई राष्ट्रीय योग संस्थान, पतंजलि योग पीठ

इकाई 4: प्रायोगिक योग परिचय

- सूक्ष्म व्यायाम विशेषतः टखना, घुटना, नितंभ जोड़, स्कन्द, ग्रीवा
- सूर्य नमस्कार एवं व्यायाम योग
- आसन-
    - बैठकर किये जाने वाले आसन (पद्मासन, वज्रासन, उष्ट्रासन, शशांकासन, मत्स्यासन, मंडूकासन इत्यादि)
    - लेटकर किये जाने वाले आसन
        - पेट के बल किये जाने वाले आसन - भुजंगासन, मकरासन, शलभासन)
        - पीठ के बल किये जाने वाले आसन - पवनमुक्तासन, नौकासन, हलासन, कर्णपीड़ासन, सेतुबंधासन, शवासन
    - खड़े होकर किये जाने वाले आसन - ताड़ासन, उत्कटासन, कटिचक्रासन, ध्रुवासन, वृक्षासन, वीरभद्रासन, नटराजासन, त्रिकोणासन
- प्राणायाम : भस्त्रिका, उज्जाई, अनुलोम-विलोम, पूरक-रेचक-कुम्भक, उद्गीथ इत्यादि।
- रोगानुसार योग चिकित्सा, एक्यूप्रेशर, मुद्रा चिकित्सा, विपश्यना

इकाई 5 : योग और समाज

- अन्तर्राष्ट्रीय योग दिवस:
    - परिचय एवं महत्व
    - कार्यक्रम के लिए योजना, आयोजन एवं सहभागिता
- समाज में योग शिविर का आयोजन एवं उसमें सामाजिक सहभागिता
    - शिविर के उद्देश्य:
        - समाज में योग के महत्व का प्रचार-प्रसार करना
        - परियोजना (प्रोजेक्ट)

निर्धारित ग्रन्थ :

१. योगदर्शनम् (हिंदी भाष्य सहित), पतञ्जलिः विक्रमी संवत् 2067, गीता प्रेस गोरखपुर, उ० प्र०

२. हठ योग प्रदीपिका, प्रो० ज्ञान शंकर सहाय, चौखम्बा सुरभारती वाराणसी, 2021

सन्दर्भ ग्रन्थ -

१. योग साधना एवं योग चिकित्सा रहस्य, स्वामी रामदेव, दिव्य प्रकाशन हरिद्वार, 2004

२. कल्याण का योग तत्वांक - गीता प्रेस, गोरखपुर

३. प्राणायाम रहस्य - स्वामी रामदेव, दिव्य प्रकाशन हरिद्वार, 2007

SKT 487 (विभागीय कूट) ANNEXURE-I

Course Code	CEP 101
Course Name	Cultural Exchange (National Integration)
Course Coordinator	
Credits Equivalent	4 Credits
Course Objectives	Cultural Exchange fosters an environment where students support each other in understanding diverse Indian cultural perspectives, fostering enduring connections, and promoting national integration. It serves as a potent means to cultivate respect, tolerance, and empathy among individuals from varying backgrounds, while also facilitating profound self-awareness and insight into the people around them. Moreover, it promotes dialogue and collaboration, contributing to the building of inclusive and harmonious communities. The course is designed to; • Understand the concept of culture and its various dimensions. • Sensitize students towards the various aspects of culture, especially in the Indian context. • Develop orientation for the preservation and promotion of Indian culture. • Trained students to preserve the Indian culture through various methods and techniques. • Expose students to different cultural aspects through cultural exchange programs. •
Course Outcome **(Cos)**	CO_1 (**KN**): Equip the students with knowledge about culture and its aspects. CO_2 (**UN**): Learn techniques such as observing, recording and communicating the specific cultural dimension to preserve the Indian Culture. CO_3 (**PR**): Students would be able to get practical and real-life exposure to rich Indian Culture. CO_4 (**SR**): Development of a sense of social responsibility toward the preservation and promotion of Indian Culture.

Evaluation Criteria	1. Continuous Internal Assessment: 20% 2. Mid-Term Evaluation/Examination: 20% 3. End Term Evaluation: 60% *(Evaluation criteria and detailed guidelines are given below)*
Duration	The duration of the Cultural Exchange (National Integration) Course would be 15-20 weeks.

Course Code: CEP 101- Cultural Exchange (National Integration)														
	Program Outcomes/Program Specific Outcomes													
CO	PO_1	PO_2	PO_3	PO_4	PO_5	PO_6	PO_7	PSO_8	PSO_1	PSO_2	PSO_3	PSO_4	PSO_5	PSO
CO_1														
CO_2														
CO_3														
CO_4														

Unit	Course Contents	Hours
I	**Concept of Culture** • Traditional and Modern Concepts of Culture • Notions of Culture • Traditional, anthropological, archaeological, and Sociological understanding of Culture • Elements of Culture	08
II	**Knowing the Rich Indian Culture** • The concept of Indianness and value system • Relation between culture and civilization • Historiography and approaches to the study of Indian Culture • Stereotypes, Objectivity and Bias, Imperialist, Nationalist, Marxist and Subaltern • Heritage of India and the world's debt to Indian Culture. **Collaborative Learning: Sharing own culture with other students**	08

Central University of Himachal Pradesh
(Established under Central Universities Act 2009)
PO Box: 21, Dharamshala, District Kangra, Himachal Pradesh-176215

Evaluation Criteria	**1. Continuous Internal Assessment: 20% (40 Marks)** **This comprises the following components:** A: Faculty Mentor's Assessment-50% (20 Marks) • Mentor would assess the students on cultural aspects like language, attire, food, music • Participation in local cultural events B: Participation in Cultural Exchange Assignment/Program- 50% (20 Marks) **2. Mid-Term Evaluation/ Examination: 20% (40 Marks)** **This comprises of the following two components:** A: Mid-Term Examination: (20 Marks) B: Mid-Term Evaluation: (20 Marks) The evaluation is based on the following criteria: • Justification for selection of a cultural aspect to be promoted (5 Marks) • Basic understanding of the selected cultural aspect (5 Marks) • Plan of action to promote the selected cultural aspect. (10 Marks) *Note:- 1. Students have to select at least one aspect of culture from the given list or any aspect of culture.* *2. The mid-term evaluation shall be done by the concerned mentor allotted by the Head of the Department.* **3. End-Term Evaluation (Practical): 60% (120 Marks)** Cultural exchange is a broad concept that can encompass various aspects of cultural learning and understanding. However, the following may be considered for the **End-term report** and Presentation: **This comprises the following components:** A: Report on a selected aspect of Culture Exchange:-50% (60 Marks) • Students shall submit a written report of the selected aspect of Culture with images etc. B: Presentation on the selected aspect of Cultural Exchange: 50% (60 Marks) • Students shall present their work in the form of PowerPoint presentation, images, artistic work, documentary etc., where he/she shall be adjudged for their understanding/experience, presentation skill and quality of the cultural exchange activity undertaken. *Note: The evaluation of the report and presentation on cultural aspects shall be done by a Departmental Committee constituted by the Head of the Department.*

Details of Cultural aspects:

Cultural exchange is a broad concept that can encompass various aspects of cultural learning and understanding. However, the following may be considered for the Mid-term evaluation & **End-term report** and Presentation:

- **Cultural History:** Understanding the historical context of different cultures, including significant events, traditions, and practices.
- **Language Learning:** Basic language lessons to facilitate communication and understanding between participants from different cultural backgrounds.
- **Cultural Customs and Traditions:** Exploring the customs, traditions, rituals, and celebrations of various cultures.
- **Arts and Literature:** Studying literature, music, dance, visual arts, and other forms of cultural expression from different cultures.
- **Cuisine and Culinary Traditions:** Exploring the food, cooking techniques, and culinary traditions of different cultures through cooking workshops or food tastings.
- **Social Norms and Etiquette:** Learning about social norms, etiquette, gestures, and taboos (prohibition) in different cultures to promote respectful interactions.
- **Religious and Spiritual Practices:** Understanding different religions and spiritual traditions' beliefs, values, and practices.
- **Interpersonal Communication and Cross-Cultural Communication Skills:** Developing effective communication strategies for interacting with individuals from diverse cultural backgrounds.
- **Field Trips and Cultural Immersion Experiences:** Organizing visits to cultural landmarks, museums, festivals, and community events to immerse students in the local culture.
- **Reflection and Dialogue:** Providing opportunities for students to reflect on

their cultural experiences, share insights, and engage in meaningful dialogue about cultural diversity.

- These components can vary depending on the needs and interests of mentor-mentees and the support available from the university.

Note: The above list is a suggestive one for helping students select any aspect(s) for earning the cultural exchange credits. Students may also select any other aspect that is related to the culture.

Guidelines for the Students:

- Student(s) shall complete the course of cultural knowledge, preservation, promotion, and exchange programme under the constant supervision and guidance of the Faculty Mentor within 15-20 weeks.
- Student(s) has to identify at least one aspect of culture exchange to earn the 04 credits of the cultural exchange program.
- Student(s) **may take individually** or **in groups** the cultural exchange assignment to develop an understanding of selected components of culture and further may promote that aspect of culture.
- Student(s) has to submit proof of the cultural exchange assignment in the form of a written report and present the same in the form of images, documentary, video clips, PowerPoint presentation, etc.
- To earn the credits successfully, a student has to complete all the components of the evaluation criteria.
- Student(s) individually or in groups may organize **events, campaigns, and exhibitions** to promote the cultural aspects covered by different students.
- The cover page of the report shall be as per the (annexure-I).

Central University of Himachal Pradesh
(Established under Central Universities Act 2009)
PO Box: 21, Dharamshala, District Kangra, Himachal Pradesh-176215

(Annexure-I)

(Title ....)

(Example: Folk Dance of District Chamba)

A Cultural Exchange (National Integration) Report

Submitted

For the Partial Fulfillment of

Bachelor of ....

to

The Department ....(Name of the Department)

School of ....

Under the Mentorship of

Name of the Mentor.......................

By

Name of the Students ....

Registration No: (.............................)

Academic Session (............)

Central University of Himachal Pradesh, Dharamshala, Kangra H.P.

Prof. Nirupama Singh
Member

Dr. Inder Singh Thakur
Member

Dr. Dalip S. Verma
Member

Dr. Chaman Lal
Member

Dr. Harish Kumar
Member

Prof. Yogendra Kumar
Chairman
Committee, Cultural Exchange Course

पाठ्यक्रमस्य नाम	SKT-487 सांस्कृतिकविनिमयः (राष्ट्रियम् एकीकरणम्)
पाठ्यक्रमसमन्वयकः	
श्रेयाङ्कसमकक्षता	4 श्रेयाङ्काः
पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि	सांस्कृतिकविनिमयः एकं वातावरणं पोषयति यत्र छात्राः विविधभारतीयसांस्कृतिकदृष्टिकोणान् अवगन्तुं, स्थायिसम्बन्धान् पोषयितुं, राष्ट्रियैकतां पोषयितुं च परस्परं समर्थनं कुर्वन्ति । अयं पाठ्यक्रमः विविधपृष्ठभूमियुक्तजनेषु सम्मान-सहिष्णुता- सहानुभूतिनिर्माणस्य शक्तिशालिसाधनरूपेण, तथैव तेषां परितः स्थितेषु जनेषु अपि गहनतराम् आत्मजागरूकतां, अन्तर्दृष्टिं च सुलभां करोति। अपि च, संवादं सहकार्यं च वर्धयित्वा समावेशिनां सौहार्दपूर्णानां समुदायानां निर्माणे योगदानं ददाति । पाठ्यक्रमः परिकल्पितः अस्ति- • संस्कृतेः अवधारणां तस्याः विविधान् आयामान् च अवगन्तुम् । • विशेषतः भारतीयसन्दर्भे संस्कृतेः विभिन्नपक्षेषु छात्रान् संवेदनशीलान् कर्तुम् । • भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणं प्रवर्धनं च प्रति अभिमुखीकरणं विकासयितुम् । • छात्रान् विविधविधिभिः प्रविधिभिश्च भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणार्थं प्रशिक्षयितुम् । • सांस्कृतिकविनिमयकार्यक्रमद्वारा छात्रान् विविधसांस्कृतिकपक्षैः सह परिचितान् कर्तुम् ।
पाठ्यक्रमपरिणामाः	1.छात्राणां संस्कृतिविषये तस्याः पक्षेषु च ज्ञानेन सुसज्जता । 2.भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणार्थं विशिष्टसांस्कृतिकायामस्य अवलोकनम्, अभिलेखनम्,संप्रेषणं च इत्यादीनां प्रविधीनां ज्ञानम् । 3.छात्राणां समृद्धभारतीयसंस्कृतेः व्यावहारिकः वास्तविकजीवनानुभवश्च भविष्यति। 4.भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणं प्रवर्धनं च प्रति सामाजिकदायित्वस्य भावनायाः विकासः।
मूल्याङ्कनमानदण्डाः	1. सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् : 20% 2. मध्यावधिमूल्याङ्कनम्/परीक्षा: 20% 3. सत्रान्तमूल्याङ्कनम् : 60% (मूल्याङ्कनमानदण्डाः विस्तृतमार्गदर्शिकाश्च अधः दत्ताः सन्ति)
अवधिः	सांस्कृतिकविनिमयः (राष्ट्रियम् एकीकरणम्) इति पाठ्यक्रमस्य अवधिः 15-20 सप्ताहाः भविष्यति।

विभागः	पाठ्यक्रमस्य अन्तर्वस्तु	होराः
1.	**संस्कृतेः अवधारणा** • संस्कृतेः पारम्परिकी आधुनिकी च अवधारणाः • संस्कृतेः धारणाः • संस्कृतेः पारम्परिकं मानवशास्त्रीयं पुरातात्त्विकं समाजशास्त्रीयं च प्रज्ञानम् • संस्कृतेः तत्त्वानि	08
2.	**समृद्ध-भारतीय-संस्कृतेः ज्ञानम्** • भारतीयतायाः अवधारणा मूल्यव्यवस्था च	08

	• सभ्यतासंस्कृत्योः सम्बन्धः • इतिहासलेखनं भारतीयसंस्कृतेरध्ययनं प्रति दृष्टिकोणाश्च • रूढयः वस्तुनिष्ठता पूर्वाग्रहश्च- साम्राज्यवादी, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी उपनिवेशवादी च • भारतस्य दायः भारतीयसंस्कृतेः विश्वं प्रति उत्तमर्णता च । **सहयोगात्मकः अधिगमः - स्वीयसंस्कृतेः अन्यच्छात्रैः सह सम्भागकरणम्**	

मूल्याङ्कनमानदण्डाः	1. **सततम् आन्तरिकमूल्याङ्कनम् : 20% (40 अङ्काः)** अस्मिन् निम्नलिखितघटकाः समाविष्टाः सन्ति- (क) मार्गदर्शकस्य मूल्याङ्कनम् - 50% (20 अङ्काः) • मार्गदर्शकः छात्राणां मूल्याङ्कनं भाषा, वेषः, भोजनं, संगीतम् इत्यादिषु सांस्कृतिकपक्षेषु करिष्यति | • स्थानीयेषु सांस्कृतिककार्यक्रमेषु सहभागिता | (ख). सांस्कृतिकविनिमयस्य निर्दिष्टकार्ये/कार्यक्रमे सहभागिता – 50% (20 अङ्काः) 2. **मध्यावधिमूल्याङ्कनम्/परीक्षा: 20% (40 अङ्काः)** अस्मिन् निम्नलिखितं घटकद्वयं भवति- (क) मध्यावधिपरीक्षा (20 अङ्काः) (ख) मध्यावधिमूल्याङ्कनम् (20 अङ्काः) मूल्याङ्कनं निम्नलिखितमापदण्डेषु आधारितं भवति- • प्रवर्धनीयस्य सांस्कृतिकपक्षस्य चयनस्य उचितता (५ अङ्काः) • चयनितसांस्कृतिकपक्षस्य मूलभूतबोधः (५ अङ्काः) • चयनितसांस्कृतिकपक्षस्य प्रचारार्थं कार्ययोजना (10 अङ्काः) टिप्पणी:- 1. छात्रैः दत्तसूचीतः संस्कृतेः न्यूनातिन्यूनम् एकः पक्षः अथवा संस्कृतेः कोऽपि पक्षः चेतव्यो भविष्यति 2. मध्यावधिमूल्याङ्कनं सम्बन्धितमार्गदर्शकेन क्रियते यस्य आवण्टनं विभागाध्यक्षेण क्रियते | 2. **सत्रान्तमूल्याङ्कनम् (व्यावहारिकम्): 60% (120 अङ्काः)** सांस्कृतिकविनिमयः एका व्यापिका अवधारणा अस्ति या सांस्कृतिकशिक्षणस्य बोधस्य च विविधान् पक्षान् समावेशयेत् तथापि सत्रान्तप्रतिवेदनस्य प्रस्तुतेश्च कृते निम्नलिखितविषये विचारः कर्तुं शक्यते | अस्मिन् निम्नलिखितघटकाः अन्तर्भवन्ति- (क) संस्कृतिविनिमयस्य चयनितपक्षे प्रतिवेदनम् – 50% (60 अङ्काः) छात्राः चित्रादिभिः सह संस्कृतेः चयनितपक्षे लिखितप्रतिवेदनं प्रस्तोष्यन्ति । (ख) सांस्कृतिकविनिमयस्य चयनितपक्षे प्रस्तुतिः : 50% (60 अङ्काः) छात्राः स्वकार्यं पावरपोइण्ट् प्रस्तुतिः, रेखाचित्रं, कलात्मकं कार्यं, वृत्तचित्रम् इत्यादिरूपेण प्रस्तुतं करिष्यन्ति यत्र तेषाम् अवगमनस्य/अनुभवस्य प्रस्तुतिकौशलस्य तथा च कृतस्य सांस्कृतिकविनिमयक्रियाकलापस्य गुणवत्तायाः आधारेण मूल्याङ्कनं भविष्यति । टिप्पणी- सांस्कृतिकपक्षेषु प्रतिवेदनस्य प्रस्तुतेश्च मूल्याङ्कनं विभागप्रमुखेन घटितया विभागीयसमित्या भविष्यति।

सांस्कृतिकपक्षाणां विवरणम्

सांस्कृतिकविनिमयः एका व्यापिका अवधारणा अस्ति या सांस्कृतिकशिक्षणस्य अवगमनस्य च विभिन्नपक्षान व्याप्तुं शक्नोति तथापि मध्यावधिमूल्याङ्कनार्थं तथा च सत्रान्ते प्रतिवेदनार्थं प्रस्तुतीकरणार्थं च निम्नलिखितविषयेषु विचारः कर्तुं शक्यते-

- **सांस्कृतिक इतिहासः-** विभिन्नसंस्कृतीनाम् ऐतिहासिकसन्दर्भस्य यत्र महत्त्वपूर्णघटनाः, परम्पराः, व्यवहाराः च समाविष्टाः स्युः ।
- **भाषाधिगमः** विभिन्नसांस्कृतिकपृष्ठभूमिकानां प्रतिभागिनां मध्ये भावसंचारस्य अवगमनस्य च सुविधायै मूलभूतभाषापाठाः।
- **सांस्कृतिकप्रथाः परम्पराश्च** विभिन्नसंस्कृतीनां प्रथानां, परम्पराणामनुष्ठानानाम् उत्सवानां च अन्वेषणम्।
- **कला साहित्यम् च-** विभिन्नसंस्कृतीनां साहित्यस्य, संगीतस्य, नृत्यस्य, दृश्यकलानां, सांस्कृतिकाभिव्यक्तेः अन्यरूपाणां च अध्ययनम् ।
- **भोजनं पाकपरम्पराश्च-** पाककार्यशालाभिः अथवा खाद्यास्वादनद्वारा विभिन्नसंस्कृतीनां खाद्यपदार्थानाम्, पाककलाप्रविधीनां, पाकपरम्पराणां च अन्वेषणम् ।
- **सामाजिकादर्शाः शिष्टाचारश्च-** आदरपूर्णपरस्परक्रियायाः प्रवर्धनार्थं विभिन्नसंस्कृतिषु सामाजिकादर्शानां, शिष्टाचाराणां, हावभावानां, वर्जनानां च ज्ञानम् ।
- **धार्मिकाध्यात्मिकप्रथाः** - विभिन्नमतानाम् आध्यात्मिकपरम्पराणां च विश्वासानां, मूल्यानां, व्यवहाराणां च अवगमनम्।
- **पारस्परिकसञ्चारः अन्तःसांस्कृतिकसञ्चारकौशलं च-** विविधसांस्कृतिकपृष्ठभूमिभिः जनैः सह संवादं कर्तुं प्रभाविसञ्चाररणनीतीः विकासयितुम् ।
- **क्षेत्रयात्राः सांस्कृतिकनिमज्जनानुभवाः च-** छात्रान् स्थानीयसंस्कृतौ निमज्जयितुं सांस्कृतिकस्थलेषु, संग्रहालयेषु, उत्सवेषु, सामुदायिककार्यक्रमेषु च भ्रमणस्य आयोजनम् ।
- **चिन्तनं संवादः च-** छात्राणां कृते स्वीयसांस्कृतिकानुभवेषु चिन्तनस्य अवसराणां प्रदानं, अन्तर्दृष्टिविनिमयः सांस्कृतिकविविधताविषये सार्थकसंवादे संलग्नता ।

मार्गदर्शकानां छात्राणाम् आवश्यकतानां रुचीनां, विश्वविद्यालयात् उपलब्धस्य समर्थनस्य च आधारेण एते घटकाः भिन्नाः भवितुम् अर्हन्ति।
टिप्पणी- उपर्युक्तसूची सांस्कृतिकविनिमयस्य श्रेयाङ्कान् अर्जयितुं कस्यापि पक्षस्य चयनं कर्तुं छात्राणां सहायतां कर्तुं परामर्शरूपा अस्ति | छात्राः संस्कृतिसम्बद्धं अन्यं कमपि पक्षं अपि चेतुं शक्नुवन्ति।

छात्राणां कृते मार्गदर्शिकाः

- छात्राणां कृते 15-20 सप्ताहेषु संकायमार्गदर्शकानां निरन्तरपरिवेक्षणेन मार्गदर्शनेन च सांस्कृतिकज्ञानं, संरक्षणं, प्रचारं, आदानप्रदानकार्यक्रमस्य पाठ्यक्रमं सम्पन्नं कर्तव्यं भविष्यति ।
- सांस्कृतिकविनिमयकार्यक्रमस्य ०४ श्रेयाङ्कान् अर्जयितुं छात्रेण सांस्कृतिकविनिमयस्य न्यूनातिन्यूनम् एकः पक्ष चिन्तनीयः ।
- छात्राः संस्कृतेः चयनितपक्षस्य अवगमनं विकासयितुमथ च तस्य पक्षस्य वर्धनार्थं व्यक्तिगतरूपेण वा समूहरूपेण वा सांस्कृतिकविनिमयकार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति।
- छात्रैः सांस्कृतिकविनिमयकार्यस्य प्रमाणं लिखितप्रतिवेदनरूपेण समर्पणीयम्, तत् च चित्ररूपेण, वृत्तचित्ररूपेण, विडियोक्लिप्, पावरपोइण्ट् प्रस्तुतिः इत्यादिरूपेण प्रस्तुतं कर्तव्यम्।
- सफलतापूर्वकं श्रेयाङ्कान् प्राप्तुं छात्रः मूल्याङ्कनमापदण्डस्य सर्वान् घटकान् पूरयेत् ।
- छात्राः व्यक्तिगतरूपेण वा समूहरूपेण वा विभिन्नछात्रैः चितानां सांस्कृतिकपक्षाणां प्रचारार्थं आयोजनानि, अभियानानि, प्रदर्शनानि च आयोजयितुं शक्नुवन्ति।
- प्रतिवेदनस्य आवरणपृष्ठं (अनुलग्नक-1) अनुसारं भविष्यति ।

अनुलग्नक-1

(शीर्षकम्...)

(उदाहरणम्-चम्बाजनपदस्य लोकनृत्यम्)

सांस्कृतिकविनिमयः (राष्ट्रियम् एकीकरणम्) इत्यस्य
प्रतिवेदनम्

शास्त्रीत्युपाधेः आंशिकपूर्तये
.................संकायस्य ....विभागे

प्रस्तुतम्

मार्गदर्शकस्य नाम
....

छात्रस्य नाम
....

पञ्जीकरणसंख्या.................................

शैक्षिकसत्रम् ....

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः,धर्मशाला, कांगड़ा, हिमाचल प्रदेश

			कोर्स कोड - IDC (BYS 106)			
कोर्स नाम : समग्र स्वास्थ्य एवं योग						
क्रेडिट-04						अधिकतम अंक - 200
Evaluation Scheme			Periods per week			Total Number of Hours-60
CIA	MTE	ETE	L	T	P	Type of Course- Minor
40	40	120	3	1	0	

सीखने के प्रतिफल:

- योग की परिभाषा, इतिहास एवं प्रासंगिकता का बोध करवाना ।
- योग के दार्शनिक एवं प्रायोगिक पहलुओं से परिचय करवाना ।
- सूर्य नमस्कार, षट्कर्म आसन एवं प्राणायाम के अभ्यास से अवगत करवाना ।

उपस्थिति आवश्यकताएं:
पाठ्यक्रम से पूरी तरह से लाभ उठाने में सक्षम होने के लिए छात्रों से सभी व्याख्यान में भाग लेने की अपेक्षा की जाती है । कम से कम 75% उपस्थिति अनिवार्य है, जिसके विफल होने पर किसी छात्र को परीक्षा में बैठने की अनुमति नहीं दी जा सकती है ।

मूल्यांकन पैमाना: (मध्यावधि परीक्षा, अंतिम अवधि परीक्षा और आंतरिक मूल्याङ्कन में प्रदर्शन के आधार पर । आंतरिक मूल्याङ्कन का आधार सेमिनार, परियोजना कार्य, कक्षा में उपस्थिति व मौखिक परीक्षा रहेगा ।)
अंतिम अवधि परीक्षा - लिखित 100%

Unit-1

1.1 व्युत्पत्ति, अर्थ एवं योग संबंधी भ्रांतियां
1.2 योग का परिचय, विभिन्न परिभाषाएं एवं उद्देश्य
1.3 प्रायोगिक योग संबंधी सामान्य दिशा निर्देश
1.4 पारंपरिक योग ग्रन्थों का सामान्य परिचय:(योगदर्शन, हठप्रदीपिका, घेरंडसंहिता) में योग का वर्णन

Unit - 2

2.1 योग की शाखाएं: कर्मयोग, भक्तियोग, मंत्रयोग, लययोग,
2.2 राजयोग, हठयोग, अष्टांगयोग, क्रियायोग
2.3 योगियों का जीवन परिचय: स्वामी रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद
2.4 श्री अरविंद, महर्षि रमण

Unit-3

3.1 सूर्य नमस्कार: परिचय, क्रियाविधि, लाभ व सावधानियां
3.2 सूक्ष्म व्यायाम: परिचय, क्रियाविधि, लाभ व सावधानियां
3.3 षट्कर्म परिचय: जल नेति, रबर नेति, कपालभाति, अग्निसार
3.4 त्राटक परिचय: बिंदु त्राटक, ज्योति त्राटक,

Director
Centre for Yoga Studies
Central University of Himachal Pradesh

Unit-4

4.1 आसन परिचय: क्रियाविधि, लाभ, सावधानियां

(खड़े होकर: ताड़ासन, वृक्षासन, कटिचक्रासन, तिर्यक ताड़ासन, त्रिकोणासन, वीर भद्रासन

4.2 बैठकर: पद्मासन, स्वस्तिकासन, वज्रासन, गोमुखासन, मंडूक आसन, उत्तान मंडूक आसन,

4.3 पेट के बल: भुजंगासन, शलभासन, धनुरासन, विपरीत नौकासन,

4.4 पीठ के बल: पवन मुक्तासन, नौकासन, उत्तान पादासन, हलासन, सर्वांगासन, मत्स्यासन, सेतुबंधासन, चक्रासन, मर्कटासन, शवासन)

Unit-5

5.1 प्राणायाम परिचय (हठप्रदीपिका अनुसार): क्रिया विधि, लाभ व सावधानियां

5.2 हस्त मुद्रा एवं बन्ध: चिन, चिन्मय एवं आदि मुद्रा

5.3 त्रिबन्ध: (मूलबन्ध, उड्डियान बन्ध, जालन्धर बन्ध)

5.4 ध्यान: स्थूल ध्यान, सूक्ष्म ध्यान, ज्योति ध्यान व मंत्र जप: ओंकार (प्रणव जप), गायत्री मंत्र, महामृत्युंजय मंत्र,

सन्दर्भ ग्रन्थ:

पातंजल योग प्रदीप : स्वामी ओमानंद तीर्थ गीता प्रेस गोरखपुर

आसन प्राणायाम मुद्रा बन्ध : स्वामी सत्यानन्द सरस्वती, बिहार योग संस्थान, मुंगेर

कल्याण योग तत्वांक : गीता प्रेस गोरखपुर

भारत के महान योगी : विश्वनाथ मुखर्जी, विश्वविद्यालय प्रकाशन

हठ प्रदीपिका : स्वामी कुवल्यानंद, कैवल्यधाम, लोनावाला, पुणे